Атикеева С.Н. Қали А. Муканова Б.Ш.
Оспанова А.Е. Каражанова М.Х.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІН ҚОРҒАУ

Монография

Нур-Султан 2022

ӘОЖ 502.1:338.4
КБЖ 65.433
Э40

Рецензенттер:

Айдарханова Г.С. - С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетің «Биология» кафедрасының биология ғылымының докторы, профессор

Оразбаева К.Н.- Қазақ экономика, және халықаралық сауда университетің «Менеджмент» кафедрасының техника ғылымының докторы, профессор

Аяпбекова А.Е.- «Тұран-Астана» университетінің «Дизайн, сервис және туризм» кафедрасының доценті, г.ғ.к.

Атикеева С.Н. Қали А. Муканова Б.Ш. Оспанова А.Е. Каражанова М.Х. Экологиялық туризмнің қазіргі жағдайы және оның экожүйелерін қорғау: монография. – Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана» Университеті, 2022. - 101 б.

«Тұран-Астана» университетінің Ғылыми кеңесі баспасөзге ұсынды» (Хаттама № 5 22.12. 2021 ж.)

ISBN 978-601-7616-73-1

Қазіргі заманғы экологиялық проблемалар, Қазақстандағы экологиялық туризмнің ресурстары мен түрлері, сондай-ақ әлемдік өңірлер мен экологиялық туризм орталықтары қамтылады. Экологиялық туризм менеджменті, этикасы мен қауіпсіздігіне көп көңіл бөлінеді. Туристік мамандықтар бойынша оқитын оқытушылар, студенттер мен аспиранттар, сондай-ақ туристік индустрия қызметкерлері үшін.

ӘОЖ 502.1:338.4
КБЖ 65.433
Э40

ISBN 978-601-7616-73-1

© Атикеева С.Н. Қали А. Муканова Б.Ш. Оспанова А.Е.Каражанова М.Х.
© «Тұран-Астана» баспасы, 2022

Мазмұны

	Кіріспе	5
1	Экологиялық туризмнің дамуы	8
1.1	Экологиялық туризмнің маңыздылығы	16
2	ҚМҰТП-нің физикалық-географиялық жағдайы	30
2.1	Геологиялық ерекшеліктері және шөгінділер	30
2.2	Орография (рельеф)	31
2.3	Жергілікті жердің климаты және ауа- райы режимі	32
2.4	Гидрография және гидрология	33
2.5	Топырақтары және өсімдіктері	35
2.6	Жануарлар дүниесі	40
3	Зерттеу нысаны мен әдістері	42
4	ҚМҰТП экотуризмнің қазіргі жағдайы және демалыс орындарын ұйымдастыру	46
4.1	ҚМҰТП-дегі экологиялық туризмнің инфрақұрылымының сараптамасы	46
4.2	ҚМҰТП-де экотуризмді ұйымдастыру	49
4.3	Экотуризмді ұйымдастыру кезіндегі орналасу орындарын таңдау	51
5	Экожүйелерді қорғау бойынша ұсыныстар	61
5.1	Экожүйені қорғау	61
5.2	Ауа бассейнін қорғау	62
5.3	Су көздерін қорғау	63
5.4	Ландшафттарды қорғау	65
5.5	Топырақ жамылғысын қорғау	68
5.6	Өсімдіктер әлемін және флораны қорғау	69
5.7	Жануарлар әлемін қорғау	70
5.8	Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау	90
	Қорытынды	92
	Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	96

Қысқартулар мен белгілеулер

ҚМҰТП- Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Табиғи паркі
ЕҚТТ- Ерекше Қорғалатын Табиғи Территориялар
ҚТТ- Қорғалатын Табиғи Территориялар
ҚР- Қазақстан Республикасы
ҰТП- Ұлттық Табиғи Парк
БҰҰ-Біріккен Ұлттар Ұйымы
ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ОҚҰ- Орталық Қазақстанның Ұсақшоқысы
ДТҰ- Дүниежүзілік Туристік Ұйым
АШМ-Ауылшаруашылық Министрлігі
ЖБО –Жоғары Білім ордасы
МемСТ – Мемлекеттік Стандарт

Кіріспе

Қазақстанда туризмнің дамуы XIX ғасырда жергілікті немесе аймақтардан келген әуесқой адамдар жалғыз басына немесе топ түрінде экскурсияларды, жорықтарды және көрікті жерлерге серуендерді өткізе бастады. Ал ондай көрікті жерлер Қазақстанның таулы аймақтарында көп болды.

Қазіргі уақытта табиғаттың көңіл аударарлық жерлеріне туризмнің дәстүрлі түрлері енеді және дүниежүзілік туристік нарықта алғашқы орынды сенімді түрде алып отыр.

Сонымен бірге, біздің еліміз, экологиялық туризмнің (экотуризм) болашақта дамуы үшін мүмкіндік жасай алатын, антропогендік әсері төмен көп территориялардың әртүрлі табиғи рекреациялық ресурстары сияқты байлықтарға ие.

Саяхат кезінде қызығушылық тудыратын қандай да бір табиғи климаттық нысан, табиғи ескерткіштер және құбылыстар, табиғи мұраларды туристік ресурс ретінде пайдалануға экотуризм тікелей көңіл бөледі. Қалыптасқан дәстүр бойынша, экотуризмнің табиғи ресурстарының көп қоры Ерекше Қорғалатын Табиғи Территорияларда (ЕҚТТ), Мемлекеттік Парктерде, қорықтар мен қорықшаларда, заказниктерде және әртүрлі табиғат зоналарымен ерекшеленетін , тартымды табиғи ландшафттарымен, бірегейлі табиғи ескерткіштері бар белгілі орындарда болу керек деп есептейміз. Осының барлығын біріктіре келіп туристердің қызығушылығын оятатын, эстетикалық, эмоционалды әсер беретін табиғат пен турист арасында қарым-қатынас қалыптастыру экотуризмнің басты мақсаты.

Өзектілігі. Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) қабылдаған Мемлекеттердің тұрақты даму концепциясының басты мәселесінің біріне тұрақты экологияның құрылуын қарастыру жатады. Ал экотуризм әрбір Мемлекеттің туризм саласында орныгатын болса, онда экологияның да тұрақтануы болар еді. Себебі, экотуризм табиғи ресурстарды, табиғи ландшафттар мен кешендерді сақтауға, туристтік ағымдардың біркелкі таралуына үлкен үлесін тигізеді. Өйткені, экотуризм табиғаты сақталған аудандарда әсем ландшафттарды тамашалау, оларды танып- білу және сақтау үшін жасалатын сапар болып табылады. Яғни, туризмнің бұл түрі табиғатқа ешбір зиян келтірмей, адамдардың эстетикалық талғамдарын қанағаттандырады.

1993 жылы Қазақстан Республикасы (ҚР) Дүниежүзілік туристік ұйымның мүшесі болды, осы жылы ҚР-да туризмді дамытудың ұлттық бағдарламасы қабылданып, мұнда 12 басымдық туристік аймақтардың даму жоспары жасалынды.

ҚР-сы президентінің №231 (29.12.2006) жарлығымен бекіткен 2007-2011 аралығында ҚР-да туризмді дамыту жөніндегі Мемлекеттік бағдарламаларда, экотуризм республикадағы туризмді дамытудағы басты бағыттардың бірі болып белгіленген.

Қазіргі кезде туристік жоғарғы сұраныстық аумақтарға ЕҚТТ орналасқан Қазақстанның облыстары кіреді. Олар Қазақстанда 137310 км^2 ауданды алып жатыр. ҚР-ң кең аумағы үшін бұл өте аз. Дегенмен, ЕҚТТ торының өсуі республикамыздың егемендігін алғаннан кейін байқалды. Бүгінгі таңда Қазақстанда әртүрлі типтегі республикалық маңызға ие 113 ЕҚТТ бар. Соның бірден-бірі Қазақстанның сан-алуан табиғи қорық қорларын сақтап қалу мақсатында 1998 жылы желтоқсан айының 1-де ҚР-сы Үкіметінің №1212 бойынша ұйымдастырылған «Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Табиғи Паркі». Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Табиғи Паркі (ҚМҰТП) Қарағанды обылысының шығысында орналасқан. Территориясы Қарқаралы, Кент және Сарықұлжа 3 жеке таулы-орманды массивтермен сипатталады. Ұсақ ормандарды қоса есептегенде парк территориясы солтүстіктен оңтүстікке қарай шамамен 100 км-ге, шығыстан батысқа қарай 90 км-ге созылып жатыр.

Мекеменің территориясы орманды-өсімдіктерді аудандастыру бойынша Баянауыл-Қарқаралы аласатаулы, құрғақ далалы қарағайлы ауданының, Қарқаралы аласатаулы орманды аудан тармағындағы қарағайлы, қайыңды және көктеректі ормандардың таулы шоқылы және тегістікті жеріндегі далаланған провинциясына жатады.

ҚМҰТП-ң жалпы ауданы 90323 га жерді құрайды, оның 40266 га ауданын орман алқабы: оның ішінде табиғи емес екпе ағаштар 887 га ауданды құрайды.

Парк 3 орманшылықтан тұрады-Таулы орманшаруашылығы-25576га, Қарқаралы орманшаруашылығы – 23846 га, Кент орманшаруашылығы – 40901 га.

Қарқаралыдан–Таулы және Қарқаралы орманшаруашылығы бөлініп шыққан.

Кент орманшаруашылығы -Кент және Сарықұлжа телімінен тұрады.

Телімдер бір-бірінен 25-45 км қашықтықта орналасқан. ҚМҰТП-нің қорғалатын зонасы ТЭО-ға сәйкес 52027 га жерді құрайды.

Ұлттық Табиғи Парктің (ҰТП) территориясы ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи- мәдени және рекреациялық құндылықтары бар, Мемлекеттік табиғи қорықты қорының нысандары мен қайталанбас табиғи кешендерді рекреациялық және туристік, ғылыми-экоағартушылық мақсатта қолданатын және биологиялық, ландшафттық алуантүрлілікті сақтауға арналған Республикалық маңызды ғылыми және табиғатты қорғаушы статусы бар ерекше қорғалатын табиғи территориялардың екінші санатындағы мекемеге жатады.

Қарқаралы МҰТП-ң флорасында жабықтұқымды өсімдіктердің 198 түрі, жалаңаштұқымдылардың 3 түрі, папортниктәрізділердің 2 түрі, мүктердің 27 түрі, қыналардың тіркелген 14 түрі бар (әдеби көздерге сүйенсек олардың саны 800-ге жетуі мүмкін). Бұл іргелес жатқан дала зонасынан 3 есе көп. Осы 244 түрдің ішінде ҚР-ның қызыл кітабына 5-уі енгізілген: қарқаралы бөріқарақаты, тегіс сфагнум, қырғыз аққайыңы, жіңішке көкнар, көктем жанаргүлі.Қарқарлы және Кент таулы- орманды массивте көптеген эндемиктік және бореалды өсімдіктер түрі кездеседі.

ҚМҰТП-ң территориясында омыртқалы жануарлардың 190 түрі бар деп есептелінеді: сүтқоректілердің 45 түрі, құстың 122 түрі, рептилийдің 6 түрі, қосмекенділердің 2 түрі және балықтың 15 түрі. Ал омытқасыз жануарлардың фаунасы аз зерттелген және қазіргі уақытта нақты олардың түрлері туралы дерек жоқ.

ҚМҰТП-де жыл сайын зерттеулер жүргізіледі. Ұлттық парк құрылған мезеттен бастап, әр жыл сайынғы Мемлекеттік инспектордың және өздерінің бақылауларының нәтижесінде алынған деректерді жинайтын және жүйелейтін ғылыми бөлім қызмет жасайды. Ол Е.А.Букетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік Университетінің (ҚарМУ) студенттері мен ғалымдарының далалық оқу базасы, бұнда биология, экология бойынша нақты жұмыстар атқарылады. Сол жұмыстар қатарына бізбен жасалған зерттеулер де жатады.

Ғылыми жаңалығы мен тәжірибелік маңызы. Алғаш рет ҚМҰТП-ң экологиялық туризімінің инфрақұрылымына сараптама берілді, ҚМҰТП-де экологиялық туризмді ұйымдастыру жобаланды, аталған паркте экотуризмді ұйымдастыру кезіндегі орналастыру орындары қарастырылды және экожүйелерді қорғау бойынша ұсыныстар берілді.

Шешілетін ғылыми мәселенің қазіргі жағдайын бағалау. Экотуризмді ЕҚТТ-да дамыту қазіргі кезде өте кең өріс алған мәселе. Сондықтан да оны Қазақстан жерінде дамыту қазіргі таңда кең етек жайып отыр. Егер экотуризмді экожүйелерді қорғау арқылы дамытатын болсақ, нәтижесі оң болмақ.

Тәжірибелік маңызы. Парк қызметкерлеріне экотуризмді дамытуда пайдалануларына болады, басқа да студенттерге және осы тақырыпта ізденген адамдарға көмекші құрал бола алады.

Тәжірибелік базасы. Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Табиғат Паркі

1 Экологиялық туризмнің дамуы

Соңғы жылдары, туризм көптеген елдердің басты табыс көзіне айналуда. Осы тұста туризмнің тағы бір жаңаша түрі яғни экологиялық туризм бас көтерді. Туризмнің бұл түрі урбандалу мен техникалық прогрестен шаршаған адамның табиғат аясына шығып, таза ауамен тыныстауына мүмкіндік береді. Экологиялық туризмнің пайда болуының басты ерекшелігі тұрақты даму концепциясына сәйкес табиғи ортаға келетін залалды төмендету болып табылады. Дүниежүзіндегі Мемлекеттік және Мемлекеттік емес ұйымдар мен экологиялық орталықтар, туристік фирмалар келушілерден қоршаған ортаға келетін залалдың әсерін азайту жолын іздеуде. Сонымен қатар, табиғатты қорғай отырып, бір мезетте тұрғылықты тұрғындарға қолайлы жағдай туғызу мәселесі де көтерілуде. Осындай мәселелердің шешілуі экологиялық туризмнің басты мақсаты болып табылады. Бүгінгі таңда ҚР-ның кезекті міндетінде осы заманға сай жоғарғы деңгейдегі туризм индустриясын құру тапсырмасы тұр. Оның ішінде экологиялық туризмнің дамуы туралы сұрақтарды да талқылау аса маңызды. Бүгінгі Қазақстанды экологиялық туризмді дамытатын жаңадан құралған нарық ретінде қарастыруға болады. Биологиялық және геологиялық алуантүрлілік, халықтың аз қоныстануы, тарихи және мәдени мұралармен байлығы Республикада экологиялық туризмді дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл жерде қоғамның әлеуметтік жағдайын қалыпты ұстайтын-Қазақстанның экономикасына шет елден құйылатын инвестиция, фирмалар, елшіліктердің санының өсуі, шет мемлекеттердің уәкілетті органдары басты роль атқарады. Осының барлығы ҚР-да экологиялық туризмді дамытуға қолайлы жағдай туғызуда.

Туризмді дамыту әрқашанда маңызды мәселе болды, бірақ осы кезде бұл мәселенің шешімі аса байыпты көңіл аударуды қажет етеді. Өйткені, туристердің жыл сайынғы дүние жүзі аумағы бойынша «көшуі» қоршаған ортаға қауіп төндіруде, оның салдары өнеркәсіптің дамуына, урбандалу мен транспорттың көбеюіне әкеледі. Белгілі демалыс орындарында адамның шектен тыс болуы, қоқыс пен қалдықтардың жинақталуы, музыкалық аппаратурадан шыққан шу, сонымен қатар транспорттық құрылғының нәтижесінде ландшафттың жойылуына қауіп төнеді. Экологиялық талаптар ескерілмеген жаппай туризмнің дамуы табиғи кешендердің бірте-бірте деградацияға ұшырауына алып келеді. Осыған байланысты көптеген елдерде туристердің жоспарлы территориялық қозғалуы мәселесімен айналысатын ұйымдар жұмыс жасай бастады. Онда табиғи кешендер мен туристердің демалуын тең дәрежеде ұстауға жағдай жасалады. Сөйтіп, туризмнің бұл түрі «экологиялық туризм» деген атқа ие болды. Қазіргі заманға сай туризмнің даму ерекшелігі, экологиялық туризм арқылы түсіндіріледі. «Ecological tourism» және «ecotourism» ағылшын тілінен аударғанда «экологиялық туризм» немесе оның көпшілікке таралған түрі «экотуризм» терминін береді. Соңғы онжылдықта экологиялық көзқарастың дамуы нәтижесінде экологиялық деген теңеу тек ағылшын тілінде ғана емес, сонымен қатар американның, австралияның,

канаданың әдебиеттерінде туризмнің жаңа түрін айқындауға қолданады. Мысалы, «табиғи туризм», «жасыл туризм», «жұмсақ туризм» деген терминдер кездеседі. Неміс тілді елдерде «экологиялық» деген сын есім көп қолданыла қоймайды. Әдетте басты мақсаты максимальды табыс табу болатын «қатаң» туризмге табысты бизнеспен қатар, қоршаған ортаға неғұрлым минимальды түрде залал келтіру, ресурстарды қолдану мен өндіруде аяушылық білдіру, туристік аймақтардағы мәдениеттің амандығы басты мақсаты болатын «жұмсақ» туризм қарама-қарсы қойылады.

Туризмнің бұл саласының қызметін түсіну үшін бірінші кезекте міндетті түрде кейбір анықтамалар енгізу керек. Экотуризмнің осы күнге дейін дамып келе жатқанын ескеруіміз керек, дегенмен, тұрғылықты халықтың жағдайын жақсартатын, табиғи ортасы жақсы сақталған аудандарда саяхаттауға жағдай жасау ұсыныстарын қамтамассыз етуі керек. Экотуризмнің әр анықтамасы осы сияқты мәселелерді көтереді. И.Криппендорфтың анықтамасында экологиялық туризмнің басты мақсаты, осы автордың алғашқында айтып кеткен «тыныш» немесе «салмақты» туризмі мынадан тұрады: «ландшафтта тікелей қарым-қатынаста болатын көптеген адамдарға физикалық және рухани демалысқа жағдайды, сонымен қатар, жергілікті тұрғындардың ұзақ уақыттағы қызығушылықтарын ескере отырып, ландшафтқа жауап беретін және тұрғылықты жерде демалу формасына қажеттілігін ұзақ уақыт бойы қамтамассыз ету».

«Жеңіл туризм» деген атқа ие болған, тыныш туризмге сай ұсынылатын сабақ түрлері, бұл жаяу жүру, велосипедпен немесе атпен қыдыру, жүзу, шаңғы тебу т.с.с. К.Х.Рохлитцтің анықтамасы бойынша, «жеңіл туризм» - бұл жергілікті халыққа экономикалық пайда келтіретін және келуші қонақтар арасында өзара түсінушілік қалыптастыратын, сонымен қатар ландшафтпен әлеуметтік- мәдени ортаға еш залалын тигізбейтін сандық туризм. Ағылшын тілді әдебиеттерде кездесетін «жеңіл туризмге» жоғарыда сипатталған неміс тілді анықтамалар экотуризм анықтамасына ұқсас. Тек олардың салыстырмалы лаконизмі және кең қолданылатын «тұрақтылық» терминін ескеру керек. Олардың тағыда бір артықшылығы экотуризмді бұзылмаған және аз бұзылған және қорғауға алынған табиғи ландшафттармен байланыстыруға талпынуы. Сонымен бірге, бұл анықтамалардың қайсы біреуінде тұрғылықты халықтың әлеуметтік, мәдени және экономикалық қанағаттануы сияқты экотуризмнің қасиеттері де көрсетілген. Осы келтірілген мысалды дәлелдеу үшін, Австралия үкіметінің және қоғамдық туристік, табиғи мекемелердің жасаған «Экотуризмнің ұлттық стратегиясы» құжатында қолданылатын анықтамасын келтіруге болады. Анықтама мынаны айтады: «Экотуризм-бұл табиғи ортамен таныстыру және түсіндіруді қоса есептегенде негізгі тірегі табиғат болып табылатын экологиялық тұрақты туризм».

Кейбір мәліметтерге сүйенсек «экотуризм» терминін 1987 жылы Hector Ceballos- Lascurain қолданысқа енгізді және келесі анықтаманы ұсынды: «Салыстырмалы түрде бүлінбеген табиғи аумақтарға қоршаған ортаға деген жауапкершілікті сезініп, табиғат пен табиғи құндылықтарды жеке қызықтап,

одан ләззат ала отырып саяхаттауды, оның өз кезегінде табиғатты қорғауға септігін тигізу, қоршаған ортаға «жеңіл» әсер етуі, жергілікті халықтың әлеуметтік экономикалық белсенді қатысуы және олардың осы қызметтен пайда көруі».

Кейін, 1991 жылы Америка Құрама Штатында орналасқан экотуризм қоғамдастығының (Ecotourizm Society) ұсынысы бойынша экотуризмге бірнеше өзгертілген анықтама берілді. Анықтамаға сүйенсек, экологиялық туризм салыстырмалы түрде табиғаты жақсы сақталған аудандарға, табиғи және мәдени-этнографиялық ерекше жерлерге сол туралы көрініс, түсінік алу мақсатында саяхат жасау. Осымен қоса экожүйелердің бүтіндігін бұзбайды және жергілікті халыққа табиғи ортаны қорғау арқылы экономикалық пайда келтіретін жағдай жасайды. Біздің ойымызша осы анықтама экотуризмге толықтай сипаттама берді. Алайда, осы Ұйымның 1993 жылы берген анықтамасының тағыда бір нұсқасы бар. «Бұл қоршаған ортаны қорғайтын және тұрғылықты халықтың әл-ауқатын жақсартатын, табиғи аудандарға баратын жауапты сапар». Қарапайым тілмен айтсақ, экотуризм бұл қоршаған ортаға септігі тиетін қозғалыс.

Сонымен, экотуризмнің анықтамаларына қысқаша сараптама жасасақ, экотуризмнің талабына сай келетін айрықша 5 белгіні ажыратуға болады. Экотуризм келесідегідей болуы шарт:

Табиғатқа бағытталған және табиғи ресурстардың қолданылуына негізделген;

Экономикалық тұрақты, яғни адамның мекен ететін ортасына залал келтірмейтін немесе аз залалды;

Адамның табиғатпен толық құқылы серіктестік қарым-қатынас құруын, экологиялық білім беру мен ағартуды көздейді;

Жергілікті әлеуметтік –мәдени ортаның қорғалуын қамтамассыз етеді;

Ол құрылатын аудандардың тұрақты дамуы және экономикалық нәтижелілігі;

Экологиялық туризмді қатаң туризмнен, экологиялық емес және жалпы туризмнің басқа түрлерінен айыру үшін бұл тізім әбден жеткілікті. Осымен қатар ескеретін жайт, бұл тізім тек «жабайы» табиғатқа жайсыз сапар жасаумен, экотуризмді байланыстырмайды. Бұл критерийлерге сәйкес, тіпті Амазонкада лайнермен жүзуді де экологиялық тур деп есептей аламыз, егер тек, экотехнология тарапынан шүбәсіз болса, туристер қайық, жаяу және салт сапар желілеріне арналған кемені жиі тастап кетіп, жергілікті табиғатпен танысса, байырғы мәдениет пен аймақтың экологиялық мәселелерімен танысып, оларды шешуге белгілі бір үлес қосып, мейлі тіпті ең қарапайы тәсіл – жергілікті жердің табиғатын қорғау жобасына жанашырлық жәрдем етсе.

Сонымен экотуризм, индустрияда ауқымды әрі дамушы бағыт болып табылады, ол әр елде бір ұғыммен сипатталмайды, оның нысаны динамикалық, ол ең алдымен экологиядан хабары жоқ аумақтарға туристік қызмет көрсетеді және оны өте қатаң шеңберде ұстау, бір ғана дұрыс анықтама беру екіталай дүние.

Экологиялық туризм туристік ағымдардың әртүрлі мақсаттағы түрлерін қамтиды: ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуден, демалыс күндері азуақытты демалуға дейін. Экотуристердің бір ағымын қайталанбас өсімдік әлемі қызықтырады. Мысалы, жазда гүлдеген тундра немесе өлі табиғат нысандары (каньон, үңгір), басқалары өз уақытын ойланбастан қолтырауынның тәлімбағында не мексикалық жағалауға өз жұмыртқасын көміп жақан теңіз тасбақасын қадағалауға жұмсайды. Үшіншілері, ғаламшардың алыс нүктелеріндегі сүтқоректілер мен құстар санына санақ жүргізеді. Ерекше қызығушылық тудыратын Шығыс Африка мен Азияның ірі жыртқыштары және тұяқтыларына бақылау жасау.

Жоғарыда байқалғандай «экотуризм» термині қолданысқа жақында енді, бірақ бұл көп жыл бұрын пайда болған белгілі демалыс түрі. XIX ғасырдың басында Еуропалықтар Африка мен Үндістанда жабайы өмірді көру мақсатында саяхаттады. Американдықтар орнитологиялық туризмді ең бірінші рет XX жүзжылдықтың басында ұйымдастырған, ал Еуропада бірінші орнитологиялық сапар 1961 жылы ұйымдастырылды. Бүгін экотуризм әрбір континент пен әр елге жеткен. Кей мәліметтерге сүйенсек, ол әлемдік туристік нарықтың 20% қамтиды, ал оның өсу ырғағы барлық туристік индустрияның ырғағына сай келетін шамадан артық.

Экологиялық туризмнің дербес туризм түрі болып, бір уақытта жеке шығуы және қалыптасуы туризмнің басқа түрлерімен жақындасу процесінің болуын белгілейді. Табиғатқа талпыну жаппай туристік қозғалыста да орын алады. Жағажайда демалу, қызметтік іс-сапар, круиздер, жиі табиғатқа немесе ұлттық-этнографиялық парктерге, сонымен қатар қорықтарға баруды қамтиды. Экотуризмнің өзінің жеке шекарасы күн өткен сайын сипаттауға келмейтін «шайылған» түрде. Бірақ, туризммен байланысты экологиялық 2 басты секторды бөліп қарауға болады.

Олардың біріншісі, туризмнің басты нысаны ретінде жабайы табиғат саналады. Оның үстіне көптеген авторлар табиғат пен дәстүрлі мәдениеттің арасында шекара сызудың қиындығын айтады және табиғат пен қатар экотуризмде соңғы нысандар қамтылады. Тіпті осы жағдайда да бұл ұғымның ауқымы түгелдей сарқылмайды. Туризмнің мақсаты адам қолымен өзгертілген, кең таралған табиғи территорияда демалу. Бұл әсіресе дамыған елдерге тән, оларда өсіп келе жатқан экотуристік қызметке сұраныс тарихи-мәдени территорияларға бару да, ауылдық жерде табиғатта демалған сияқты ақылы түрде қанағаттандырылады. Осыған қарамастан, бұл туризм әрқашан экологиялық туризмнің бөлігі ретінде есептеледі, ал оның табиғатты қалыпқа келтіруі мен қорғауы, дәстүрлі және экономикалық дамуында экологиялылығы кей аймақтарда шешуші мағынаға ие. Бұндай туризмге мысал ретінде агротуризмді айта аламыз.

Екінші сектор, бірінші жоспарға экотуризм-бұл да туризм екенін, тек дәстүрлі туризмге қарағанда ресурс сыйымдылығының аздығымен қолданыстағы табиғи және басқа ресурстарды деградацияға ұшыратпайтындығымен ажыратылатынын алға қояды. Дәл осы тұста

«экологиялық» деген термин «тұрақтылық» терминіне теңеседі, ал туризмнің нысандары табиғи мен қатар дәл сондай деңгейдегі жасанды табиғат та бола алады.

Сайып келгенде, экологиялық туризмнің нақты шекарасын сызу мүмкін емес. Табиғи бағдарланған нысан бойынша туризмде дұрыс басқару, жоспарлау болмаса, көп табыс табуды көздеп, ресурстарды тұрақты пайдалануды толық ескермей де дамуы мүмкін. Бұл тәжірибе «экотуризм» терминін сенімсіздендіреді. Керсінше, қоршаған ортаға зиянсыздық тек қана табиғи бағдарланған туризммен сипатталмайды. Әсіресе «тікшіл шоғырлану» деп аталатын, туристік технологиялық түйіндердің қоршаған ортаға әсерін бағалау үшін басты 3 түйінге (транспорт, тұрмыстық қызмет және өзіне меншікті қызмет туризімінің нысандарымен танысу) есеп жүргізу керек. Мысалға транспорттық қызметті табиғи бағдарланған туризмге жатқызу қиын, тіпті осы түрге қызмет етсе де. Оған қоса, туризмнің дамуы кезінде болуы мүмкін шығын және ресурстардың деградацияға ұшырауы дәрежесін бір мағынада жорамалдау мүмкін емес. Және қалыпты, тұрақты деп саналатын туризм, келешекте болжалмаған теріс нәтиже әкеледі. Сондықтан, жоғарыда атап өткен, 2 секторды бірге қосу керек. 1- кестеде, экотуризмнің тұрақты дамудағы орнын белгілейтін «экологиялық» деген терминге саятын біздің көзқарасымыздағы туризм берілген.

1- кесте

Экологиялық туризмнің түрлері

Экологиялық туризмнің нысандары	Экологиялық туризмнің дамуы	
	Тұрақты	Тұрақсыз
Табиғат	Қолайлы	Аз қолайлы
Жасанды табиғат	Аз қолайлы	Қолайлы емес

Туризмнің тұрақты дамуы тек одан келетін пайданың бір бөлігі ресурстардың сапасына және ресурстарды қайта қалпына келтіруге (қорғауға) және қоршаған ортаға жағымсыз әсерді жоюға арналған жағдайда дамиды. Ал керісінше жағдайда шарасыз жүдеу немесе ресурс деградациясына әкеледі. Бұл жерде қоршаған орта және ресурс кең мағынада түсіндіріледі және тек табиғи емес, сонымен қатар антропогендік компоненттерді де қамтиды.

Сайып келгенде, экологиялық туризмнің нысандары табиғи ортадан бөлінбейтін әртүрлі тірі және өлі табиғат көріністері, дәстүрлі мәдениет және мәдени мұра бола алады. Экотуристердің басты мақсаты-спорттық туризм, нысандарды танып-білу, табиғатта демалу да ақырғы орында емес. Бұл танымдық және активті демалыспен байланысқан экотуризм элементі.

Экотуризмнің пайда болуы және оның дамуы адамның ұмтылысынан яғни бірінші кезекте табиғатпен қарым-қатынас, оның нысандарын зерттеу,

сонымен қатар қоршаған ортаның өзгеруін минимумға өзгертуге ұмтылғаннан туған деп түсіндіріледі. Неғұрлым таза қоршаған орта туризм үшін «шикізат» болып табылады, сондықтан қоршаған орта ресурстарын қажетсінуді қысқартып және оның қорғалуын қамтамассыз ету керек. Қоршаған ортаны қорғай отырып, құлдырауға кеткен орта туризмнің дамуына зиян келтіретінін, демек сол аймақтың жалпы экономикалық дамуына да зияны тиетінін естен шығармауымыз керек. Экологиялық туризмнің дамуы кезінде табиғи кешен толықтай қорғауда болады. Табиғи кешен экологиялық туризмнің нысаны ретінде алға шығады. Қоршаған орта сапасы мен туризм сапасы арасында өзара тікелей байланыс бар. Экологиялық туризмде қоршаған ортаны қорғауға туристік мекемелермен қоса туристер де ұмтылады, соңғылары - сапалы қызмет көрсету, табиғи территорияның жақсаруы, өсімдік, жануарлардың популяциясын қалпына келтіру сияқты өздерінің қызметтерінде қызығушылық тудыратын күштерді қолданады, себебі табиғи орта туристерде үлкен сұранысқа ие.

Экологиялық туризмнің ерекшелігіне келетін болсақ - бұл кейінгі жылдары дүние жүзінде кең таралған туризмнің жаңа бір бағыты. Дүниежүзілік жабайы табиғат Қоры (WWF), Халықаралық табиғи ресурс және табиғат қорғау Одағының экотуризмге бет бұруы осы сөзімізге дәлел.Одан бөлек, туризмнің барлық түрлеріне қарағанда экологиялық туризмді жоғары бағалайтын фирмалар санының өсуі, экотуризмнің дамуына халықаралық және аймақтық деңгейде конгресс, семинар, симпозиумдардың өтуі.

Дүниежүзілік Турстік Ұйым (ДТҰ) тұрақты туризмді дамытуда экологиялық туризмді ажырамас элемент ретінде қарастырады. Тұрақты туризмнің ең басты принциптеріне [8]: лайықты құқықтық базаның болуы және салаларының орнықты дамуына экономикалық жағдай жасау, туристік қызметтерді жоспарлау және жерді пайдалануды жөнге салу; халық арасында агитациялық–ағартушылық жұмыс жүргізу, маңызды шешім қабылдауда халықты қатыстыру, экологиялық нәтижеге есеп жүргізу, өнеркәсіптік қалдықтардың шешімін табу; экологиялық тұрақты транспорттық жүйемен қамтамассыз ету, Мемлекеттік, Мемлекеттік емес және жеке меншік ұйымдармен қарым-қатынасы серіктестік дәрежеде болуы, туристік-рекреациялық жүктің табиғи кешендерге тұрақты дәрежесін бағалауы.

Экологиялық туризмнің дүние жүзіне әйгілі болып өсуі тек қоршаған ортаның нашарлауы ғана емес, сонымен қатар, адам өмірінің ортасының жылдам өзгеруі, нервті- психологиялық ауыртпашылықтың өсуі.

Әдеттегі туризмнен экотуризмнің айырмашылығы неде?

Біріншіден, экотуризм –бұл табиғаты жақсы сақталған ортаны тамашалау. Бұндай ортаға қорықтар, Ұлттық табиғи парктер, заказниктер және басқа Қорғалатын табиғи территориялар жатады.

Екіншіден, экотуризм табиғи ортаны қоршаған ортаға зиян келтірмей пайдаланушы. Табиғатты туристердің эксплутациялау технологиясы мынандай: олар пайдалы ресурстардың көп бөлігін алыстан тамашалайды (назар аударарлық жерлерді көру, пейзажды тамашалау, жануарлар мен өсімдіктерді

қадағалау) сонымен қатар, есту арқылы (құстардың салған әні, жапырақтың сыбдыры, бұлақтың сылдырап ағуы), иіс сезу арқылы (ормандар мен шалғындардың иісі).

Үшіншіден, экотуризм туристердің ЕҚТТ-дағы уақыт тәртібін қадағалайды және қатаң тәртіпті ұстанады (турист гид-жолсерікке ілесіп, арнайы жасалған соқпақпен жүреді, өсімдіктерді жұлмайды, тыныштық сақтайды). Бұл ережелерді сақтау экологиялық туризмнің шартты принциптерінің дамуы болып саналады.

Төртіншіден, экотуризм тұрғылықты халыққа қызметші ретінде, сонымен қатр дәстүрлі ұлттық өнерді дамыту жолында, ұлттық әдет-ғұрыптың қайта жаңғыруына, өздерінің жағдайларын жақсартуға мүмкіндік береді. Осының бәрі халыққа белгілі табыс әкеледі және әлеуметтік- экономикалық дамуына жағдай жасайды.

Сонымен қатар, жаппай туризмнен ажыратын экологиялық туризмге тән ерекшеліктер бар, сәйкесінше экотуристер де жаппай туризмнің туристерінен ажыратылады. Жаппай туризмнің туристері жеке дара және ұйымдасқан болады, белгілі орындардың шектерінде жиі саяхаттайды, көп жаңдайда өз еліндегі «тапталған соқпақтан» сирек алыстайды. Оларға қарағанда экотуристер адам қолымен аз өзгертілген территорияларға барады және олар көбіне сахат жасауға шектелген ыңғайлыққа және қойылған шарттарға шыдамдылық танытады.

Авторлар қатары экотуристерді олардың қызығушылық деңгейіне байланысты бөледі. Мысалы, Lindberg (1991) экотуристердің 4 тобын ажыратады.

1-топқа табиғаттың пайда болуын зерттейтін білім ошақтарының мүшелері, ғылыми зерттеушілер жатады;

2-топты жабайы табиғаттың өмірін қадағалайтын, ЕҚТТ-ға сол жердің тарихын білу мақсатында келетін адамдар құрайды;

3-топқа шалғайдағы табиғатты тек ерекше саяхат үшін тамашалайтын адамдар өздерін ұсынады;

4-топқа табиғатқа шығу, кең ауқымды жол жүрудің ажырамас бөлігі деп санайтындар жатады;

Экологиялық туризмді тұрақты туризм ретінде сипаттауға болады, өйткені ол – тарихи–мәдени ауданды тамашалап қана қоймай, болашақта қорғау мақсатымен табиғаты жақсы сақталған жерлермен танысып, сол табиғи қалпымен болашақ ұрпақтарға жеткізуді қамтиды. Міне, экологиялық туризмнің басқа туризмдерден айырмашылығы осында.

Көбіне экотуризмді жаппай туризмге балама ретінде қарастырады, және қазіргі таңда ол туристік қызметтің болашағы бар және динамикалық түрін ұсынады.

Экологиялық туризмнің әлеуметтік-экономикалық мағынасын айта кететін болсақ, экологиялық туризмнің Қазақстанда дамуы елдің тұрақты дамуға көшуінде аймақтық, жергілікті деңгейде жұмыспен қамсыздандырып, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шеше алады. Халықаралық

ынтымақтастықты дамытуға жағдай жасай отырып, мәдениеттің дамуына үлес қосу арқылы экотуризмнің әлеуметтік қырынан дамуы, бастысы халықтың экологиялық білімдерін жоғарылатуда, ең басты фактор әлеуметтік қарым-қатынасты кеңейту болып табылады. Экономикалық қырынан қарасақ экологиялық маршруттарға жақын орналасқан елді-мекендердің инфрақұрылымының жақсаруына экологиялық туризм жағдай жасай алады. Сонымен қатар, жергілікті халық жеке немесе топтық туристерге күзетші ретінде, туристерге қажет әртүрлі ұлттық тауарлармен және азық-түлікпен қамтамассыз етіп, және оларға шағын үйлерді жалға беру арқылы экотуризмнен өзінің әлеуметтік–экономикалық жағдайын жақсартуға маңызды пайда көзін таба алады. Экотуризм экономикалық қызметтің бір түрі болып табылады деуге болады. Оған мысал шет елден келген туристермен белгілі көлемде елімізге шет елдік валютаның келуі Мемлекетке үлкен табыс әкелетінін айтуға болады. Табиғат ортасын табиғи қалпында сақтауға жағдай жасау, яғни, табиғатпен тығыз қарым-қатынасқа тәрбиелеу, ең соңында экологиялық туризм адамның санасы мен әдеттерін өзгертуге қабілетті. Бірақ, экотуризм шынымен табиғи ортаны сақтауға жағдай жасауы үшін, жергілікті халық және жергілікті басшылық экотуризм үшін шығарып отырған территориядағы табиғи ресурстарды қанау, табиғи территорияны қорғаумен тығыз байланыста екенін жақсы түсінулері керек. Соған қарамастан, шынымен табиғатты қорғау ынтасы болуы үшін келген табыс дұрыс жолмен бөлінуі және қолданылуы тиіс. Егер табыс дұрыс жолмен бөлінбесе-бұл жергілікті халықты қорғалатын территорияның ресурстарын орынды қолдануға ынталандыра алмайды.

Сайып келгенде, экологиялық туризм және сәйкесінше онымен байланысты кез-келген қызмет түрі түгелдей табиғи ортаның жағдайына тәуелді болады.

Әдетте, көптеген елдерде туристік қатынаста тартымды жырақтағы табиғи территориялар көбіне ауылшаруашылығына пайдаланылады. Жыл сайынғы жер өңдеудің, ағаш дайындаудың, сонымен қатар халық санының тез өсуі, миграция және қоныстану нәтижесінде бұл территориялардың жерлерінің сапасы ғана емес, экожүйенің біртұтастығы да бұзылады.

Қазіргі уақытты экотуризмді Республикада дамыту қажеттілігі, табиғатты қорғау мәселесі мен экономикалық талаптардың дамуынан бөлек, әлеуметтік қажеттілік ескерілген, адам үшін физикалық және рухани жүкті азайту болады. Бәрімізге белгілі, техникалық прогресс және урбандалу, бір қырынан адамдардың материалдық әл-ауқатын жақсартса, басқаша жағынан әртүрлі күйзеліс және дағдарысты күшейтті, қоғамда нервті-психологиялық аурулар көбейе түсті. Американдық социологтардың зерттеуі бойынша, адамдардың әл-ауқатының жоғарылауымен тік пропорционалды түрде экологиялық таза территорияға деген қажеттілік, табиғатта серуендеу, әсем пейзажды тамашалау, таза ауамен таныстау қажеттіліктері де жоғарылауда.

Сонымен, экологиялық туризмнің дамуы бос уақытты дұрыс пайдалану, жаппай салауатты өмір салтын қалыптастыруға жағдай жасау және насихаттау мәселелерін жүйелі түрде шешуге мүмкіндік береді.

Заманауи туризмнің классификациясындағы экологиялық туризмнің орнын анықтайтын болсақ, туристік сахаттау дегеніміз–адамның белгілі қажеттіліктерін қанағаттандыру. Адамның қоршаған әлемді тануы қалай болғанда да саяхаттаумен байланысты. Қозғалыс-туризмнің басты сипаты. Бұрынғы кезде сауда байланысын құру қажеттілігі адамды белгісіз жақтарға саяхатқа қамдануға итермеледі. Бұндай саяхаттар тек сауданың дамуына ғана көмектесіп қоймай, қоғамның жұмысының тереңірек бөлінуімен қатар, адамның өздерін қоршаған әлемді тануын кеңейтті.

Әлемдік шаруашылықтың белсендірілу байланысы үлкен масштабта халықтың қозғалысын күшейтті және туримнің тез дамуына жағдай жасады.

Миллиондаған адамдар жаңа ашылған жерлерге баруға, табиғаттың әсемдігін тамашалауға, таудың немесе орманның таза ауасымен таныстауға, сонымен қатар көп ғасырлық мәдени ескерткіштер мен өнер туындыларын көру мақсатында саяхаттайды. Бүгін әлемде туризмнің бармаған, қамтымаған елі жоқ. Әлемде жыл сайын 4 миллиардтан астам адам аз дегенде 5-6 күн өзінің тұрғылықты жерінен тыс жерде өмір сүреді. Осы санның жартысынан көбі демалу мақсатында сапар шегеді, төрттен бірі-қызмет бабымен, 5-6% халықаралық конгресс, симпозиум, жиындарға қатысушылар, 10-15% өздерінің жақын-жуығына бару мақсатында саяхаттайды.

Осылайша туризм, заманауи адамдарың тұрмысына берік енді.Туризмге деген қызығушылық кең масштабта дамуын жалғастыруда.

БТҰ-ң болжауы бойынша халықаралық туристік жол жүру 2020 жылға қарай 1,6млрд АҚШ долларын құрайды.

1. 1 Экотуризмнің маңыздылығы

Бүгінгі таңда Ұлттық парк және қорық жұмыстарын ұйымдастырушы белгілі қайраткерлер қарсы болып отырған Ұлттық парктердегі (пролетарлы, ғылыми-ағартушылық, жасыл туризм) экологиялық туризмге жеке тоқталып кетпеу мүмкін емес. Парктердегі туристік соқпақтар-бұл құмырсқаның соқпағы емес. Бұл табиғатқа тіпті басқаша масштабта әсер ету болып табылады.

Тіпті жаяу туристің өзі жабайы табиғатқа өзгеріс әкелетінін ескеруіміз керек. Оның әр тыныс алуы ауаға көмірқышқыл газын бөліп шығарады, әр басқан қадамы топырақты эрозияға ұшыратады және топырақты тығыздай түседі, әр қимылы жабайы аңдардың тынышын алуға негіз болып табылады.

Қазір Ұлттық парктер туристік ағымдардың көңілін өзіне аударуда. Сондықтан олар тез арада өзіне тән емес рекреациялық қызметтен босауы тиіс. Енді сол парктердің ғылыми қызметкерлеріне, парктегі туризмге қарсы шығушыларға сөз беріп көрейік.

Б.ғ.к. Ф.Р.Штильмарктың айтуынша: «Тек эколог ғана емес, сонымен қатар біздің заңымызды жетік білетін әрбір заңгерлердің өздері туризмнің кез-келген түрі (оның ішінде экологиялық) шаруашылық қызметтің белгілі бір түрі болып табылатынын біледі. (...) Кез-келген Ұлттық парктегі туризмге жол

беруге болмайды және ол біздің заңымызға қайшы, не онда шаруашылық қолданыстың барлық түрлері тоқтатылуы тиіс».

Американдық эколог-жазушы П.Смит, «Ұлттық парктердегі «пейзажды сату» өте қауіпті бизнес. Біз қорғауға талпынатын Ұлттық парктерді ештеңені бұзбай әйгілі ету өте қиын екен» деген пікірде болды.

Американдық экофилософ, атақты эколог-жазушы, Ұлттық парктердің бұрынғы жұмысшысы Э.Эбби, Индустриалды туризм – Ұлттық парктерге қауіп. Жеріміз моторландырылған туристердің құрбаны болды. Олар оны ойрандап кетеді» деген.

Дж.Тернер, барлық туризм белгілі дәрежеде қиратушы болатындығын, жабайы табиғаттағы туризмде қалыс қалмайтындығын айтады.

Пурдью университетінің зоолог-ғалымы О.Родес, экотуризмге рұқсат етілсе, олар Ұлттық парк болудан қалаынын, табиғаты сақталған аудандарда көпжылғы экологиялық процестерді зерттеуге, нысандар қызмет көрсете алмайдығын дәлелдеді.

Березин қорығының қызметкерлері В.М.Арнольбик, М.В.Кудрин, С.А.Дулинец: «Егер Ұлттық парктерде жаппай туризмнің қызмет түрі айыпсыз деп танылса, қорыққа кейбір күмәнданушылық туады, тіпті сенімсіздікпен қарауы мүмкін (...) - деді.

Осымен қоса, басқаша қауіп туды-экологиялық туризмде тереңдетілген, жан-жақты экологиялық ағартушылық қызметтің әрқашан шешілуі емес, тек табыс табу мәселесі қаралып, экотуризмнен түскен табыс жалпы шаруашылыққа жұмсалатындығын, ал ғылыми жұмыстың дамуы, жарнамалық қызмет және туризмді ынталандырмайтындығын» айтты.

Дарвин қорығының жетекшілері А.Кузнецов, И.Рыбников, экотуризмге Ұлттық парктердегі сирек кездесетін жүйені, көпжылғы мәліметтер сабақтастығын және ғылыми стационарлардың өзгеруін, биоалуантүрлілікті жоғалтудың ең жылдам әдісі деген қарсы пікірде болды.

Б.ғ.д. А.А.Насимович, «ЕҚТТ-дағы көпшілік туризм, оның басты мәселелеріне қарама-қайшы екендігін, сондықтан оған түгелімен рұқсат етпеу керектігін айта келе, көп уақыт бойы Ұлттық парктерге рекреациялық туризмді ұйымдастыру және насихат жасау сияқты жауапкершілікті жүктеді. Бірақ, уақыт пен тәжірибе туризм қаншалықты аз масштабта болса да, Ұлттық парктердің тәртібімен қатар қолданылмайтынын көрсетеді» деді.

Беларус Республикасының қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстар Министрлігінің қызметкері З.Ф.Муравьев, танымалдықпен айналысуды және ел үшін «Ұлттық парктерге ашық есік» жасап, экотуризммен айналысудың қажет еместігін айта келе, туризм, рекреацияны дамыту керек, бірақ Ұлттық парктерде емес» деді. Ол ұлттық парктерге уақытша экономикалық қолдау көрсету, кейін оның тапталған, жүрілген, қоқысып жатқан, игерілген және сол экотуристердің қызығушылығын оята алмайтын территорияға айналуы мүмкіндігін және туристер оны аттап өтіп, экзотиканы іздеулерін әрі қарай жалғастыра беретіндігін көрсетті.

Б.ғ.д. Ю.Г.Пузаченко, біз территорияны қаншалықты ұйымдастырғанмен, экологиялық туризм ғылым және қорғау мәселесімен қақтығыспай қоймайды-деді. Заманауи экономиканың талаптары бойынша, бюджетке аз тәуелді, өзін-өзі ақшалай қолдай алатындардың бәрі алға шығады, одан басқа Ұлттық парктердің өзі, кейбір тікелей табыс әкеле алатын қызықтырарлық ресурс болып табылатындығын, алайда бағалардың біркелкі болуына байланысты жаппай валюталық туризм аз қызығушылыққа ие болады және ол өмір сүру үшін қоғамның бақуатты бөлігіне беттейді деді. Соған орай, экологиялық туризм ұғымын ақырындап аң аулауға экологиялық қатаң бақылау жүргізу деңгейіне дейін кеңейтуге болатындығын айтты.

Экологиялық туризмнің апологеттері, оның дамуына себеп табиғатты қорғау, экологиялық көзқарасты тәрбие беру өте қажет, оның әлеуметтік – экономикалық даму үшін маңызды фактор екенін дәлелдейді. Бірақ, экологиялық туризм жалпы экологиялық тәрбие беретін жалғыз және аса үлкен емес екенін естен шығармауымыз керек. Ол түгелдей барлық жағдай жасалғанда қоғамның қамтамассыз етілген мүшелеріне қол жетімді. Ол тек экономикалық өрлеуде ғана көпшілікке арналады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, көпшілікке арналған экологиялық туризм қорғау функцияларымен қайшы келетін, табиғи ресурстарды пайдаланудың қатаң түрі. Экологиялық туризмге арналған территориялар жоғарғы тұрақтылықпен, кері әсердің алдын алатын үлкен аумақты иеленуі керек.

Ұлттық парктерде жаппай туризмді дамыту мүмкіншілігін ұсыну, өзімен бірге қауіпті, қиратушы салдар әкеледі. Алайда, жаппай экотуризмді дамытуға заманауи әлеуметтік-экономикада жағдай жасалмаған. Сөз, тек шетелден келетін, біздің Ұлттық парктеріміздің экологиялық тәрбиесі басты мақсат бола қоймайтын туристер жайлы бола алады.

Қырым Агротехникалық университетінің ғылыми қызметкері А.И.Дулицкий, «Ұлттық парктер жарнаға жарымай отыр. Аман қалу үшін объективті қажеттілік тіпті табиғи парктерге де, оларға тіптен тән емес, дәрежелері үшін жол берілмейтін кез-келген рангтегі ЕҚТТ – дың шекарасында кәсіпкерлікті дамытуға бағыт көрсетеді. Бірақ, бұл қызметтің өзі олардың қаржылай жағдайына факт жүзінде жағымды әсер етпейді, өйткені бұл қызмет көзі тек заттардың жағдайына сүйеніп өмір сүреді, ал тәжірибеде тіпті басқаша, жеке жағдайда қылмысқа да итермелейді. Қалай болғанда да табиғи паркке тән емес бұл қызметтің кері нәтижесі белгілі – жоғарғы дәрежелі қол тимейтін парк территориясының табиғатты қорғау пікірін жоққа шығарады. Осыдан мынадай формула шығады: «Қатаң күзет керек, бірақ егер рекреанттар ақша төлесе – ол керек емес... Барлық жағдайда бұлай тек ақшаны төлеушілер ойлайды. Сонда жергілікті халықты қалай сендіреміз, табиғат қорғаушылар оларды Ұлттық парктердің керек екеніне сендірсе және сол үшін олар қоғамдық жердің бір бөлігін беруге келісулері керек десе, халық миығынан күлмей ме?» деген.

Олардың сенімсіздігі–Парк жұмысының принциптерін ондағы қызметкерлердің өздерінің елемегендігінің қорытындысы. Біз негізінде территориялардың рекреациялық ресурстарын ұсақ-түйек және заңға қайшы

саудаға саламыз да, қайтадан өзіміздің азаматтарымызға екі есе моральға демонстрация жасап, ЕҚТТ – ға қол сұғуға болмайтынын жария етеміз.

Дәйек ретінде Ұлттық парктерді қорғаудан кез-келген дәрежедегі шенеуліктер (барлық жерді администрациядан қорғалатын территориялардың өздерінде) және кейбір оларды бағыттайтын ететін ғалымдар шетелдік тәжірибені мысал ретінде ұсынады. Бірақ батыстың табиғатты қорғау қызметінің үлгісін көзді жұмып қойып көшіріп алу бізде дәл сондай қорытынды бере алмайды, өйткені біздің менталитет, психология, әлеуметтік жағдайды салыстыруға тіптен келмейді ».

ЕҚТТ-дағы туризмге 1960 жылдың өзінде үзілді-кесілді қарсы болған Ресейлік көрнекті қызметкерлер Гептнер, Кириков, Исаков, Кондратенко, Формозов, Семенов Тянь-Шаньский, Юргенсон. Ұлттық парктерге туристік қызметті енгізуге қарсы соңғы уақытта ғылыми- тәжірибелік семинарлар және конференциялар аз ұйымдастырылмады.

«Қоғам түсінігіндегі қорықтық жұмыс этникалық және дін аспектісінде» («Трибуна-8») (Киев, 2002 мамыр) тақырыбында өткен Халықаралық семинар-мектепте қабылданған қарарда айтылған: Туризмнің кез-келген формасы (экотуризмді қоса алғанда) Ұлттық парктік тәртіп шаруашылық қызметке тыйым салатын және территорияда жол беруге болмайтын, коммерциялық табиғатты пайдаланушы. ҚТТ-дағы туризм ең алдымен экологиялық ағартушылық және табиғатты қорғау мәселесіне қызмет етуі керек. Оның басқа туризм түрлерінен тамырлы айырмашылығы осы. Қаржы мәселелерін шешу арқылы туризмнің мемлекеттік парктерде дамуы олардың мақсаттарына қайшы және сондықтанда жол берілмейді.

«Жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы қорықтық іс» Халықаралық кеңестің қарарында: (Санкт-Петербург, сәуір 1995) «Ұлттық парктерді экономикалық қамтамасыз ету экотуризм концепциясының мүмкін болатын негізі ретінде осы немесе басқаша түрде Ұлттық парктерді басқаратын мекемелермен, географиялық жағдайы, олардың дәстүрлі мақсаты және қызметі территорияға жаппай кіруге мүмкіндік бермейтін, Ұлттық парктер жүйесінде жүзеге асуы мүмкін емес. Коммерциялық экотуризм әдетте территорияны тікелей шаруашылыққа қолдану қалпы бар, табиғатқа қиратушылық әсер береді және оның қызметін түгелдей ауыстырады» деп айтылған.

Табиғатты қорғайтын Жасақтар қозғалысы Халықаралық семинарында «Қорғалатын табиғи территориялар және браконьерлікпен күрес» қарарында: (Киев, желтоқсан 2005) «Семинарға қатысушылардың, осы заманғы негізгі мақсат Ұлттық парктердің, қорықтардың және басқа да ҚТТ-ды коммерцияда қолдану тынышын алады, Ұлттық парктерде аңшылық ұйымдастыруға және қорықтардағы экотуризмге үзілді-кесілді қарсы» деп жазылған.

Екінші Халықаралық пәнаралық табиғат конференциясы «Трибуна - 12» (Киев, мамыр 2006) қарарында: «Конференцияға қатысушылар туристік қызметтің кез-келген түрінің ЕҚТТ-да дамуына, Ұлттық парктерді басқа да ҚТТ-дың, қорықтардың өздігінен қаржыландырылуына және коммерциялық қолданылуына үзілді-кесілді қарсы» деп айтылады.

Американдық экофилософ және жазушы Эдвард Эбби: «Индустриалды туризм – бұл үлкен бизнес. Бұл ақшаны білдіреді. Мұнда қонақ үйлер мен мейрамханалардың иелері, әр түрлі жанар- жағармай сатушылар мен мұнай корпорациялар, жол-құрылыс фирмалары, ауыр құрал-саймандар өндірушілер, федералды және жергілікті агенстволар, өте күшті автокөлік индустриясы қосылған. Бұл әрқилы қызығушылықтар ұйымдасқан, заманауи мемлекетке қарағанда үлкен сандық байлықты білдіретін күшті команданы құрайды... Заманауи саясат қымбат дүние-ол ақшаны көздейді. Жаңа Ұлттық парк туралы сыбыс болса барлық деңгейдегі әр түрлі индустриалды туризм қозғала бастайды, әсіресе бұл жол – құрылыс бағдарламасына қатысты тағы да келесіні қосу керек, экотуризм – бұл экологиялық ағарту емес, көңіл көтеру индустриясының бөлігі. Экотуризмнің апологеттері Ұлттық паркке немесе қорыққа бағыт алған туристер, экологиялық білім алуға барады деп, басқаларын шатастырады. Шынында бұл олай емес. Киев мәдени-экологиялық орталық жүргізген сұрақ-жауап тіптен басқаша айтады. Ұлттық парктер мен қорықтарға, сонымен қатар хайуанаттар әлеміне келушілердің экологиялық жағдайды, табиғатты танып-білуі 10-15- орында. Бірінші орында – демалу, көңіл көтеру, рахаттану т.б. Сонымен илеуге тұратын тулақ па? Жабайы табиғаттың қорықты жерлерін қызық іздеген көпшіліктің құрбанына беруге бола ма?» деп ескерту айтқан.

Туризмге қарсы тағы да бір маңызды дәйек – бұл қажет инфрақұрылымның жоқтығы.Ұлттық парктерге адамдарды қабылдау үшін көптеген қызмет көрсетуші қызметкерлермен кемпингтер қажет. Иелиоустон Ұлттық паркінде 3500-3650 мемлекеттік қызметтегі адамдар және 2900 адам жекеменшік бөлімде жұмыспен қамсыздандырылған. Бұл Ұлттық паркте 2600 кемпинг және 9000 қонақ үй бөлмелері бар. Ал біздің Ұлттық парктерімізде 5-200-ге дейін адамдар жұмыс істейді және оларда я қонақ үй, я кемпинг жоқ. Негізінде оларда болуға тиіс те емес. Н.Ф.Рейсмерс «Олардың мақсаты басқа, «қонақжай» болмаулары әділеттілік» дегенге келтіреді.

Ұлттық парктердегі экотуризмде құқықтық және экологиялық мәселелерден басқа, тағы да этикалық мәселе де бар. Біріншіден, экотуризм әрқашан экономикалық пайда, оңай олжамен байланысты. Ол Ұлттық парк ісінің «парктен оңай олжа табуға талпынба» деген этикалық ережесін бұзады. Екіншіден, экотуризм парктің классикалық принциптерін және «бүлдіріп алма», «тиіспе», «табиғаттың құқығын сақта» деген Ұлттық парктің бірден көптеген этникалық принциптерін бұзады.

Өкінішке орай, Ұлттық парктерде экологиялық ағарту қызметі кезінде біз этикалық принциптерді аяқасты етеміз. «Остров Врангеля» қорығының ғылыми қызметкері М.С.Стамов: «Қорық өзінің 25 жылдығын атап өткенде нағыз ғылыми мекемені, ақша алу үшін келесі осындай түсірілімдерді ұйымдастыру үшін ерекше коммерциялық кино түсірімдерге айналдырған деп жазады».

Келесі жағдай. Экологиялық туризмнен келетін қаржы міндетті түрде Ұлттық парктерде, қорықтарда және басқада ҚТТ-да тұрып қалады деген аңқау пікір бар. Шынында бұл олай емес. Әлемдік тәжірибе Ұлттық парктердегі

туризмнен түскен табыстың 95%-ын парк емес, турфирмалар иемденетінін көрсетті.

Экологиялық туризм табиғатты қорғау аясында коммерциямен айналысатын мемлекеттік емес мекемелер үшін ғана пайдалы, ал Ұлттық парктер үшін қауіпті деп Н.Г.Овсянников дұрыс айтқан.

Экотуризмді қорғаушылар Ұлттық парктегі экотуризм бұл – жарамсыз болса да, табыс табу мүмкіндігі бар, шарасыз шегініс екендігін қайталаудан шаршамайды. Онда неге Ұлттық парктердің халінің нашар екенін алға тартып, ағашты кескеннен, аңшылықтан, қорықтағы пайдалы кендері өндіруден ақша алмасқа. Қазір кітапхана, мұражай қызметкерлері де нашар өмір сүреді, бірақ олар өздерінің қазыналарын сатпайды.

Ұлттық парктегі экотуризмді ақтау үшін Ресейдің қорықтарын басқару табиғат Министрлігінің бұрынғы басшысы В.Б.Степаницкий: «Ұлттық парктерді табиғи мұра деп санасақ, оларды адамдардан тығуға құқымыз жоқ» деген. Бұл дәйек бір қарағанда едәуір сенерлік, өте орынды, түсінікті және сондықтан да қауіпті. Жалғандығын алдымен мұражайлармен мысал келтіріп дәлелдеп көрейік. Бәрімізге белгілі мұражай қазыналарынан келушілерге тек 10%-ы ғана көрсетіледі, онда да көбінесе көшірмелері. Ал мұражайдың басты байлығы адам көзінен аластатылып, қоймада жасырылған. Иә, мұражай қазынасы да адамның мұрасы (мәдени), бірақ жақсы сақталуы және қауіпсіз болуы мақсатында оны қоймада сақтайды. Ал олармен тек фильмдер, альбом, каталогтар т.б. көмегімен танысуға болады.

Ұлттық парктер де дәл осындай қайталанбас қазынаны сақтайды, тек олар табиғи, оларды сақтау үшін оларға қол жетімдікке қатаң түрде тыйым салынуы тиіс.

Екіншіден, Табиғи парктердің жабайы табиғатын тек адамның табиғи мұрасы ретінде бағалауға болмайды. Бұл бір жақты және антропоорталықты көзқарас. Ұлттық парктегі жабайы табиғат-бұл тек адамның мұрасы емес, сонымен қатар жерде тіршілік ететін басқа да тірі ағзалардың да мұрасы. Жабайы табиғат өздігінен қымбат екенін ұмытуға болмайды. Және экологиялық этика тұрғысынан бостандыққа, өмір сүруге, гүлденуге құқылы. Біз туристерді табиғи парктерге кіргізу арқылы, ол үшін өмір қажеттіліктеріне қол сұғамыз. Табиғи парктерге кірмесе адамға ештеңе болмайды. Ал жабайы табиғат үшін туристердің келуі деградация мен өлімге әкеледі. Өйткені оның, Табиғат паркінен басқа барар жері жоқ.

Үшіншіден, туристер неліктен міндетті түрде Ұлттық парктерге барулары тиіс екені түсініксіз. Басқа жер құрып қалған ба? Экотуризм Ұлттық парктердің қызметін, жергілікті халықтың көзінше сенімін жояды. Халықта неге келушілерге Ұлттық паркке кіруге есік ашық та, ал бізге рұқсат жоқ деген әділетті сұрақ туады.

Төртіншіден, Ұлттық парктердеге экотуризмді заңдастыру, әртүрлі Ұлттық парк ісінің тәртібін бұзуды жасыру болып табылады. Осылайша, Хомутовская степь қорығында мынадай қызық жағдай болған. Жаңадан келген басшылықтың бұйрығы бойынша арақ-шарап ішетін және қадірлі қонақтар

күтетін жер ұйымдастырылған: ағаштар кесілген, мангал, беседка орналастырылған. Ал Киев мәдени- әкімшілік орталық осы сұрақты көтергенде табиғатты қорғау инспекциясы бұл жердің, «экологиялық білім таратуға, тәрбиелік қызмет көрсетуге» арналған жер екенін мәлімдеген.

Экологиялық туризмнің апологеттерінің кезекті дәйекті: біз Ұлттық парктерімізбен, қорықтарымызбен мақтану үшін адамдар оны көруі тиіс. Біз өзіміздің космостық зымырандарымызбен мақтана аламыз, алайда, оларды анда-санда теледидардан көреміз. Туристердің қандай түрі болмасын- шектелген, регламенттік, ол бәрібір Ұлттық парктің экожүйелеріне зардап әкеледі, жабайы жануарлардың құқығын бұзады- бұл Парктегі экотуристерге қарсы басты аргумент. Н.Ф.Рейсмерс бұл туралы өте дәл айтқан: «Турист өзімен өте көп алаңдатушылық әкеледі: бір адам өткенде-ұясынан құс көтеріледі, тағы біреу өтсе-тағы да көтеріледі, үшінші адам өткенде–құс ұшып кетеді және қайтып оралмайды: құрылыс құриды, ұя балапандарымен өледі. Жүз адам өтсе- құс қалмайды, мың адам өткенде - қорықта жануар жойылады, миллион өтсе- өсімдіктер әлемі жойылады. Ал Ұлттық парктер арқылы өтетін туристер легі шынында орасын зор және Парктің экожүйесіне апатты зардап әкеледі». 1998 жылы Ресейдің 54 қорығына 175 мың адам келген.

Айтқанымызды Н.Ф.Рейсмерстің дәйегіне жүгініп дәлелдейік. Қорғалатын Табиғи Территориялардың (ҚТТ) 4- Дүниежүзілік конгрессінде ҚТТ-ға экотуризмнің әкелетін кері әсері туралы айтылады және келесілер ажыратылады:

- Геологиялық құрылымына, минералдар мен пайдалы қазбаларға әсері;
- Топыраққа;
- Су ресурстарына;
- Өсімдіктерге;
- Жануарлар әлеміне;
- Территорияның санитарлық жағдайына;
- Ландшафтқа эстетикалық әсер етеді;
- Ауданның мәдени ортасына;

Туристер минералдар, кристалдық түзілімдерді, қазбаларды, әр түрлі үңгір түзілімдерін (сталантит, сталагмит) жинайды. Мексикада минералдар жинау соншалықты етек жайған, қалған территорияларға кері әсері азайту үшін Нью-Мексика Ұлттық паркінің 100 га-ы арнайы осы мақсатқа бөлінген. Шөгінді, топырақтың шөгуі, су шайып кетуі туристердің жаяу қыдырыстауымен байланысты. Әсіресе, аттың тұяғынан топырақ өте қатты зардап шегеді. Қоңыржайдың ну орманының жаңадан салынған соқпағында, 8000 адам өткенде жапырақты төсем 1 аптада 50%-ға құртылғаны есептелінген. Жапырақты төсемнің әрі қарай құртыла беруі экожүйелер үшін- қиратушы. Өйткені, топырақтың азотпен қамтамассыз етілуі азаяды. Сонымен қоса оның түзілуі мен айналымын қамтамассыз ететін микроағзалар жойылады. Туризм тағы, топырақты тығыздайды. Ол батпақтанған жерді құрғататын қасиетінен

айырады. Индонезияның Батыс Ява Ұлттық паркінде туристер кесірінен өте тез эрозиялық процестер дамуда.

Африканың көптеген Ұлттық парктерінде (Масай Мара және т.б.) туристік транспорттық жүргізушілері, экзотикалық жыртқыштарды іздеп жолдан шығып кетеді, бұл өсімдіктердің деградациясына әкеліп соғады. ҚТТ-да туристердің әр кез гербарийге, және гүл шоқ жасауға өсімдіктер жинауы сирек кездесетін көптеген өсімдіктердің жойылуына әкеледі. Бразилияның Ұлттық парктерінде туристік автокөліктердің гербарийге арналған гүлдермен және экзотикалық өсімдіктермен көмкерілуі өріс алаған көрініс.

Радиоқабылдағыштар мен автокөліктердің қозғалтқыштарының шуы жануарлардың мазасын алады. Бұл өз кезегінде олардың көбеюінің бұзылуына әкеліп соқтырады. Суда жүзетін құстар моторлы, желкенді, ескекті қайық жүзіп жүрген су айдынын тастап кетеді. Оған қоса, қайықпен жүзу балықтардың популяциясын да азайтады, бұл жанармай және шумен байланысты. Туристік кемпингтерден келетін ағынды су, кір жуу, туристердің шомылуы кез-келген қайықта жүзуі ҚТТ-дың су экожүйесіне кері әсерін тигізеді.

Йосимит Ұлттық паркінің Йосимит бұлағы туристермен 1917 жылдың өзінде лайланған. «Аяқ алып жүру мүмкін емес, адамның дұрыс іс-әрекетін көрмейсің. Бұл жердің иісі мұрын жарады»,- деп Айналы көл туристік нысанына баратын жолды зерттеген американдық орман инспекторы мәлім етеді [28]. ҚТТ-да туристердің тастаған қалдықтары мен қоқыстары санитарлық мәселелер туғызады және жергілікті халықтың денсаулығына, жабайы табиғатқа кері әсер етеді. Қалдықтар- ауыз судың, топырақтың, өсімдіктің және ауаның санитарлық сапасына әсер етеді. Туристерден қалған қоқыстар ландшафттың эстетикалық сапасын нашарлатады. Көптеген шетел Ұлттық парктерінде басқаша салмақты мәселе болып- вандализм табылады. Бұл - байырғы қойтастардағы сурет. Ағаштың қабығын сыдыру, дуалдар мен аншлагтарды құрту. Туристер ҚТТ-дағы архитектураны және қайталанбас тарихи ескерткіштерді қиратады. Бұған Франциядағы үңгір ішіндегі кескіндемені мысал ретінде алуға болады. Келушілерге ашық болған 100 ж ішінде оны көруге 125 мың турсит келген. Бірақ, уақыт өте келе сурет балдырлармен жабыла бастаған. Бұл келушілер алып келген органикалық ақуыздық заттардың күн сәулесі арқылы жайылып өскендігімен түсіндіріледі. Органикалық заттардың негізгі көзі адамның тыныс алуы болған. 1963 жылдан бастап, үңгір балдырлардың пайда болу себебін тоқтатқанша жабық болды. (бұл мысал Степаницкийдің, Ұлттық парктер табиғи мұра, оларды адамдардан тығуға құқығымыз жоқ деген мәлімдемесін айғақсыз сендірушілік екенін растайды. Керісінше, олардың табиғи байлығын жасыру керек, әйтпесе олар туристер тобырымен құртылады) Оңтүстік Англияда ұқсас жағдай болды, туристердің таптағанынан эрозияға ұшыраған қола дәуірінің бекіністері қирай бастады.

1972 жылы американдық Гранд Каньон Ұлттық паркіне 16 мыңнан астам туристер келген. «Жабайы ештеңе де қалмады, тек кескіндеме ғана» деп парктің жұмыскерлерінің бірі мәлімдейді. Йеллоустоун Ұлттық паркінде

туристердің көңілін аудару мақсатында гейзерлерді атқылаудың көлемі үлкен болуы үшін сабындардың кесектерімен толтырып, діни фестивальдар ұйымдастырады. Парктің инфрақұрылымында 2,6 мың кемпинг, мейрамханалар және көп көлемде автокөліктік жолдар бар. Навайо, Бриджес, Капитолия рифі, Зион Ұлттық парктерінде жолдар, кемпингтер салынған және туристердің демалыс орнына айналған. Кейбіреулерінде кейін дұрыс емес деп табылған гольф пен теннис ойнауға алаң және шаңғышыларға аспалы жол жасалған.

Енді, экологиялық туризмнен Ресейдің, Украинаның, басқа да Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдерінің қорықтарына, ұлттық парктеріне және басқа да ҚТТ-ға келетін залалды қарастырайық.

Туристер үшін жабық Кержен қорығында 1996 жылы өрттің қауіпті кезеңінде 8 күннен қараю, ал Марий Чодра (көрмесі орналасқан) Ұлттық паркінде туристер кесірінен 1 күнде 8 тұтану жағдайы болған. Байкал маңы Ұлттық паркіне экологиялық туризм үлкен залалын тигізуде. Осы Ұлттық парктің басшысының орынбасары В.В.Рябцев: Ольхон Байкалдың - туристердің көп келетін бөлігі екендігін және олардан кейін желмен ұшатын таудай қалдық қалатындығын айта келе, барлық өрттер тәжірибе жүзінде туристер кесірінен туатындығын айтқан. 2003 жылы аралда туристердің өшірілмеген алауынан ондаған дала және орман өрттері шыққан. (шілдеде шөп түгелдей құрғаған). Ең көлемді өршелену қасиетті Жима (1274м) тауының шыңында болған. Бұнда жалғыз Ольхонда ғана өсетін реликтік қайталанбас шыршалы орман жанып, тіпті желмен қираған . Отқа оранған орман аумағы 15 га жерден асып кеткен.

Осылайша, Ольхонның биоалуантүрлілігі де соңғы жылдары көп шығынға ұшырады. Ольхонның Табиғи Ұлттық Паркіне (ТҰП) жүктелген экологиялық жағдайы қаржылай да, заң жүзінде де бекітілмеген. Мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржы соңғы жылдары парктің минемальды қажеттілігін өтеуі 70%-дан аспайды.

Бір жылда бір мың турист келетін қорғалатын зона Оксқ қорығында тышқандар саны бірнеше есеге өскен. Туристердің тұрақтайтын жерлерінде 400 шыны банка (140кг), 1200 консерва банкасы (40кг), барлығын қоскқанда бір туристік мезгілде 4ц қоқыс жиналған.

«Жағадан 70-150м қашықтықта кілең кесіліп тасталған, ауданды еске салатын орман алқабы көрінеді...Алаңқайда ағаштардың қирау пайызын қорытқанда: тал 100%, қайың 100%, емен 90%».

Жигулевский қорығының теліміне барған туристердің айтуынша, орынсыз рекреациялық жүктілік бұл жерде ешқашан болмаған шалғай жерді былықтыруғана емес, сонымен қатар табиғи кешенді апатты өзгертуге әкелген. Бұрында жасыл мүктер өскен орман бөлігі, жасыл шөптер арасынан әзер көрінетін соқпақ және сылдырлаған бұлақ суы орнында мың аяқ астында түйгіштеліп тапталған жолды, қоқыс үйіндісін және адам қолымен жасалған ғимараттырды көрген.

Тебердин, Кронц, Бургузин қорықтарының аюлары туристерден қалған үйілген қоқысқа үйреніп алған, адамдардан да қорықпайды. Бұл аңдар

адамдарға қауіпті болуы да ықтимал. Кронц қорығында қиын жағдайда тіпті атып алуға да мәжбүр.

Балкар-Кабардин қорығында альпенистер эндемик, реликтік және сирек кездесетін өсімдіктер түрлерін жоюда. Рекреациялық кешен орналасқан Солтүстік-Осетин қорығының Цейск сайында санитарлық жағдай нашарлап, жергілікті өсімдіктер түрлерінің құрамы өзгерген.

Солтүстік-Осетин қорығының қызметкерлері А.Д.Липкович турист-альпенистердің қорықтық фаунаға тигізетін кері әсерін салмақты дәйекпен дәлелдейді. «Дағыстан турының альпенистерінің көп жылғы тұрақтайтын жерлеріндегі тәртібі үлгі тұтарлық. Біздің бақылауымыз бойынша, жануарларда біртіндеп адам алдындағы қорқыныш жойылып бара жатыр. Бұл эпидемия көзқарасынан қауіпті жағдай. Автордың ойынша «жүргізілген зерттеулерде адамдардың болуы (қорықтарда) сенімсіз элемент әкеледі», өйткені кейбір жануарлар адамдарға үйрене бастайды, ал басқалары өте үркек болады». А.Д.Липкович «...рекреациялық қызмет қорықтың мақсаты мен талаптарына сай келмейді» деген қорытындыға келеді.

«Столбы» қорығында туристердің мазалау факторынан (алау, шу, орман аралау) 23 жылда құстар -34 түрге азайған.

Ұлттық парк рекреациялық аудандарында ағаштардың тұқымының ауысуы және топырақтар мен шөп жамылғысының бұзылуы, жыртқыш құстардың жойылуы байқалады. Әр кезде жерге қонған туристер тікұшағынан бүркіт мүлдем жойылған. Лашын- бүркіт анда-санда бой көрсетеді. Қазтамақ торғай санның азайғаны байқалады. Осының бәрі соқпаққа түскен аз ғана ауыртпашылықтың өзі шектен шыққандық екенін куәландырады.

В.В. Дежкин: «Қайталана берген жаңбыр мен тұман туристерге әр кез жаңа соқпақ салуға себеп болып, топырақтың эрозиясы басталған соң, көшкіннің де болғанын, термофильді өсімдіктер мен балдырлар тапталып, көптеген туристер шектеуге көңіл қоймай, осылайша Кронцк қорығының рекреациядан шеккен зардабын сипаттайды.

Боскунчак-Богдин қорығының қызметкері Е.Э.Ткаченко: «Экскурсанттардың басты легі сәуірдің екінші жартысында – мамырдың бірінші жартысында келеді. Ал бұл- құстар ұя салатын кезең. Жыл сайын сирек кездесетін құстардың кем дегенде екі ұясы тынышсыздықтан опат болады. Топырақты таптағаннан, тастарды қопарғаннан экожүйеге тікелей әсер ететін залалды ешкім есептемеді» деп мәлімдеді.

Украинаның далалық қорық филиалы –Тасты зиратта 1980 жылы 11 гадюк өлген, Оның 5-еуі экскурсия автобусының дөңгелегі астында, шөп шапқанда-2, адамдар қолынан-3, үй мысығынан-1. Көргеніміздей, қызыл кітапқа енген жануарлардың өліміне бірден-бір себеп-туризм. Т.И.Котенконың ойынша, Каменная могилада соңғы 20 жылда жыланның сирек кездесетін екі түрінің – желтобрюхо және сарыжылан жойылуы көп жағдайда туристер салдарынан: Каменная могила сияқты кішкентай қорыққа бір маусымда 5 мың келуші келгенде экожүйені түгелдей қорғау мүмкін емес. Қорық территориясында экскурсия жасауға тыйым салу керектігін айтады.

Қыран-Днепр қорығында жасалған туристік маршруттар салдарынан бақылдақ құтан ұя салмайды және ну орманды бүркіттер иеленді. Ялта таулы-орманды қорығының Ай-Петри ауданында шамшат орманының топырақ қабаты туристермен 80% -ға құртылған. Святые Горы Ұлттық паркінің кейбір жерлерінде рекреация жүктілігі рұқсат етілген шамадан 1,2 – 3,6 есеге асқан.

«Пинеж», «Шульган-Таш» қорықтар қатарында Кавказ туристері үңгірлерге айтарлықтай зардап келтірген. Шульган-Таш қорығының Капова үңгіріне 1962 жылы шектелген туристер саны барған. Осының өзі зиян келтіруге жетерліктей болған. Шыңға палеолетикалық адамның салған суреттері жайлы естіген туристер, шайырланған шырақ көмегімен көруге талпынған, бұл өте сирек кездесетін тарихи-мәдени мұраның шығынына әкеле жаздаған. Бұл шыңдағы суреттерді сақтау ерекше талаптарды қажет етеді. Бұнда температураның, ылғалдылықтың, ауа ағымының жылжу жылдамдығының үлкен мағынасы бар. Абсалютті қорықтық тәртіптің сақталуы өте қажет екендігін арнайы зерттеулер дәлелдеді.

Ұлттық парктегі экотуризмді қорғаушылар рекреациялық жүктеменің қолайлы қағидасын жасау керек деп қайталайды. Бірақ бұл қандай қағида екенін ешкім білмейді. Туризмнің табиғатқа кез-келген әсері – зардап әкеледі емес пе? ҚТТ-дағы рекреация аймағының басты маманы Ресейлік В.П.Чижова оны сипаттаудың дәл әрі нақты әдісін ұсынады: «...маршруттың жағдайын әрдайым қадағалап, аз жүктемеден бастап, жайлап көбейту керек. Төселген соқпақта немесе тұрақта деградацияның алғашқы белгілері біліне бастағанда жүктемені азайту керек» деген. Бірақ бұл, денсаулығының нашарлағандығы туралы алғаш белгілер білінгенде дәрілердің санын азайтқан, науқасты белгісіз дәрі-дәрмекпен емдегенді еске салады. Экотуризмді көбіне аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын Ұлттық парктермен ықпалдаса отырып дамытатын әдіс ретінде ұсынады. Бірақ, тәжірибеде басқаша көрініс табады.

Ұлттық парктегі экологиялық туризмнің апологеттері көбінесе тілегенін шындық деп біледі. Мысал ретінде «Дерсу Узала» экотуризмді дамыту Қорынан Ұлттық парктегі экотуризмді дамытумен айналысатын басты Ресейлік идеологтар Н.Моралева және Е.Ледовскихтің жұмыстарын келтірейік. Бұл ұйым өзінің миссиясы деп «Ресейлік Ұлттық парктерге тәжірибелік тұрақты туризм және теорияны енгізуді» біледі, сол үшін Е.Моралева және Е.Ледовскихтің Ұлттық парктегі туризмді насихат жасайтын мақаласы жарық көрді.

Авторлар мақаланың басында экотуризмді «табиғи кешенге еш зияны келмейтін, туризмнің кез-келген түрі және табиғаттағы рекреация» екенін тұспалдаған...Бірақ, жоғарыда дәлелденгендей табиғи кешенге зиян келтірмейтін туризм болмайды.

Келесі авторлардың синтенциясы да қулықты: «экологиялық туризмнің дамуы-бұл тек бизнес қана емес және максимальді табыс табатын қара бастың да қамы емес» дейді.

В.А.Бринихтың айтуынша: «Бірінші кезекте көлгірсуден арылуымыз керек және таным туризмін экологиялық ағартушылық қызметінің жай элементі

деп ұяла атауды қою керек. Онымен қоймай ақша басты мақсат емес деп айқайлаймыз! Егер мен, біз осының бәрін Ұлттық парктің жоғын жоқтап емес, ақша үшін жасап жатырмыз, экологиялық ағарту екінші кезекте деп мәлімдеме жасасам, көптеген туристік-экологиялық қызметпен айналысатын немесе айналысқысы келетін басшылардың ұстанымдарын тұншықтырамын ба деп ойлаймын».

Әрі қарай Н.Моралева және Е.Ледовских өздерін қолдайтын табиғат қорғаушысы пионер, академик И.П.Бородинаның сөзін келтіреді: «Ұлттық парктердің құрылуы педагогикалық мақсатта да төтенше маңызды, өйткені табиғатты оқып білу үшін қолда бар нысанның көрнекілігін қамтамассыз ету керек». Әрі қарай тағы осы авторлар Тебердин қорығының жұмыскері және өлкетанушы П.А.Утякованың сөзін келтіреді: «Менің ойымша қорық 100 мың емес, 400-500 мың адамды қабылдай алады және бұл қорық үшін түк емес...Қорық – табиғатты қорғайтын мектеп, адамдардан қорқып керегі жоқ...»

Бұл ой қайдан негіз алғандығы белгісіз және Тебердин қорығында рекреация дұрыс жолға қойылмағандығы Тебердин қорығының бұрынғы басшысы Д.С.Салпагаровтың: «Келушілерден кейін көп діңшелердің саны, тұрмыстық қалдықтар, сынған ағаштар мен бұталар қалады. Зақымданған ағаштар әр түрлі инфекциялармен тез зиян шегіп, соңында қирайды, ормандар дерадацияға ұшырайды, сирек және қымбат дәрілік өсімдіктер жойыла бастайды» деп айтқанымен дәлелденеді.

Жасалып жатқан шараларға қарамастан туристер легі соншалықты көп, табиғатты тек қорық жұмыскерлерінің ғана қорғауы жеткіліксіз. Соңғы он жылда Домбайдағы туристік кешен нағыз қалашыққа айналды. Кәріз науасының мәселесі пайда болды. Альпінің гүлденген және әдемі көгалдары арамшөп басқан құрылыс алаңына айналған.

Тазалаушы ғимарат жиырма жыл бұрын салынған, жүйеленбеген және әрдайым өсетін жүктememен күресе алмайтынын, бірнеше рет тазаланбаған сулар Аманауз өзеніне құйылып, апатты жағдайлар болғанын да айтуға болады.

Тағы бір келеңсіз жағдай 1987 жылы Домбайда селге қарсы қызмет ұйымдастырғаннан орын алды. 1987-1988 жылдардың қысында олар тіптен қары жоқ және сел болуы мүмкін емес беткейлерге 200 рет атқылау жұмыстарын жүргізді. Жарылыс болған жерлерде қайталанбас альпілік және субальпілік шалғындар диаметрі 6-8 метр, тереңдігі 3-5 м-ге дейінгі шұңқыр болып қалды. Бұл шұңқырлар эрозияның көзі болды.

Орта есеппен бір жылда Ұлттық парк территориясына 11 мың жеңіл автокөлік және 12 мың автобус келеді. Егер автобустарды зияны жағынан автокөлікпен теңестірсе (негізінде автобустан келетін зиян басым), онда келесі тарифті аламыз: көлік 1 сағ-та шамамен 70 млн. м³ таза ауаны қолданады да,

3 млн. 450 мың л. көміртегін, 1 млн. 380 мың л.азот оксидін және 20 кг-нан астам қорғасын бөліп шығарады. Осы жерде Тебирдин қорығына 1984 жылдың өзінде 120 мың көлік келгенін айта кету керек, ал территорияның 3/1 бөлігі туризмнен зардап шекті.

Ұлттық парктерде және қорықтарда сәнге айналып бара жатқан автокөлік туризмі үлкен тынышсыздық шақырады. Ресейде 2003 жылы экологиялық қауіпті қызметтің бұл түрі 9 Ұлттық паркте дамыған. Тағы қоса кететін жайт, Ұлттық парктерге және қорықтарға ешқандай бақылауға жатпайтын, көптеген тіркелмеген туристер саны барады.

Әсіресе, аумағы жағынан үлкен емес (0,5- 1 мың га) Украина қорықтарында экотуризмді ұйымдастыру- қауіпті. Кез-келген туризм, кез-келген рекреация олар үшін опатпен тең. Қырым қорығында ақша төлесе болды, қайда барсаң да өз еркің. 2006 жылы 14 наурызда Қырым қорығы қарасты Украина Президентінің ісімен айналысатын Мемлекет Басшылығы «қорықтық қызмет көрсетудің арнайы прейскурантын бекітті. Мысалы, қорықтың кордонында бір күн демалу 150-250 гривен (Украинаның табиғи қорықтық қоры заңында адамдардың демалуға арнайы орын жасауларына тыйым салынған), қорық территориясында жүру 30-50 гривен, балық аулау 22-25 гривен) индустриялды, коммерциялық туризмнен басқа «жеңіл экологиялық туризмнің» туғанын көреміз және тек басы ғана.

Карадаг кішігірім қорығының ортасында Қырымға экологиялық соқпақ төселген. Экскурсия ұзақтығы 3 сағ. Жазда бір күнде 1 мың адам өтеді. Экологиялық соқпақтың кей жерлерінің ені 4 м, нағыз ауыл аралық жолға айналған. Айналасы толған қоқыс.

Ялта таулы-орманды қорығында туризм «топырақтың тығыздалуына, жер отынан сирек түрлердің кетуіне, флора және фауна алуан түрлілігінен жеке биотоптардың түсуіне» әкеледі.

Өте қауіпті жағдай жаңа басшылық экотуризмнің дамуына коммерциялық курсты қосып алған Хомутовская степь шағын Украина қорығында орын алды. Қорықтағы туристік соқпақты жасау үшін ені 2 м шым алынады және сол жерге ұсақ қиыршық тас төгеді. Қорықтың өзінен талдар шабылып, беседкалар мен столдар қойылады, өзен жағасына шомылу үшін ақылы жерлер ұйымдастырылады. Әрдайым экскурсанттар легі көбейеді. 2004 жылы Хомутовская степь қорығына тіркеусіз 2363 адам келген. Қорықтың рекреациялық зонасының қалыптасуымен қатар жұмысшылар штаты да өсуде. 2002 жылы 1 адамға өссе, 2005 жылы 7 адам. Осы мерзімде ғылыми бөлім бір бірлікке көбейді, - деп жазады В.А.Тимошенков және В.В.Тимошенкова осы қорықтың ғылыми қызметкерлері.

Ал Д.Б.Вудвордтың «Экотуризмнің қоршаған ортаға тигізетін әсері» атты мақаласында экотуризмнің әр түрлі табиғат компонеттеріне әсері қаралады. Зерттеулердің нәтижесі, экологиялық туризмнің қай түрі болмасын, түріне және ұзақтығына байланыссыз қоршаған ортаға белгілі түрде өз әсерін тигізетінін және бұл әсер ету ЕҚТТ-да экскурсиялық маршрутты жоспарлауда және жасауда ескерген жөн екенін көрсеткен.

Табиғи Ұлттық парктерде, аймақтық ландшафттық парктерде, ландшафтық заказниктерде, табиғат ескерткіштерінде экотуризмді жүргізуге ешкім қарсы емес. Бірақ, бір этикалық мәселе бар. Ұлттық парктер және басқа ҚТТ-р бетке ұстар мәдениеттің институтына жатады. Оларға әр елдің тұрғыны

бара алатындай қол жетімді болса, онда оны адамдар жабайы мәдениетке (би кеші, мейрамхана, кинотеатр, стадион, монша) лақтырып тастайды. Бір қорықтың жұмыскері айтқандай: « Попса- қорықтар мен Ұлттық парктерге кетті».

Егер қорықта «Төле де жүре бер» деген жүйе болатын болса, салмақты қауіп төнеді және ҚТТ-дағы коммерциялық емес құндылықтарды (өмірдің эстетикалық, этикалық, діни құндылықтары) жабайы мәдениет құртады. Әрине, ҚТТ-ды, Ұлттық парктерді адамдардан жабуға болмайды, бірақ оларға кіру шегі болу керек. Оларға тек таңдалған, дайындалған, тіпті экологияға минимальді болса да үлес қосқандардың кіруіне жол ашық болса.

Болжанған халықаралық туризмнің даму ырғағы болашақта туризмнің тағыда әйгілі бола түсетініне дәлел. Бұл контекстте туризмнің жаңа, әрі тез дамушы саласы экотуризм болып табылады.

Экотуризм дәстүрлі туристік қызметтен келесідей ажыратылады:

- Экотуризмнің басты нысаны ретінде көзге түсетін табиғаттың қайталанбас, назар аударарлық жерімен;
- Туризм индустриясының дамуында табиғи және мәдени сарқылмайтын потенциалды қолданумен;
- Салыстырмалы түрде аз капиталды, материалды және энергосыйымдылықпен;
- Экотуризмнің басты мақсаты экологиялық білім беру және экологиялық ойлау орталықтарын құрумен;
- Жеке территорияның және бүтіндей Мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық көтерілуіне көмектесумен.

Осыған байланысты заманауи туризмнің классификациясында экологиялық туризмнің орнын анықтау қажет. Қазіргі уақытта туризм әртүрлі пішінде көрінеді, соған байланысты оның классификациясын құру қажет екендігін көруге болады.

Заманауи туризмнің классификациясында туристердің материалдық мүмкіншілігіне, оның денсаулығына, жасына ,мамандығына, мәдениетінің деңгейіне тағы басқа байланысты анықтайтын басты мақсат- саяхаттау.Бірақ, саяхаттау барысында турист өзіне бір ғана мақсат қоймайды, сонда да туристердің дара қажеттілігіне тәуелді біреуі басымырақ болады.

Заманауи туризмнің классификациясында экологиялық туризм экскурсиялық туризм ретінде қарастырылады. Экскурсиялық туризм дегеніміз-экологиялық туризмді сипаттайтын, табиғи және тарихи-мәдени назар аударарлық жерлермен танысу мақсатындағы сапар.

2 ҚМҰТП-нің физикалық- геграфиялық жағдайы

Қарқаралы ауданының өзінің қазіргі шекарасы біршама территорияны қамтиды, яғни шығыста-Семейдің батыс аудандарымен, солтүстігінде – Павлодар облысымен, оңтүстігінде- Қарағанды облысының Ақтоғай және Шет аудандарымен, батыста -Бұқаржырау ауданымен шекараласады. Географиялық жағынан берілген территория денудация және жеделдету процестерінің ұзақ әсерінің нәтижесінде бұзылған ежелгі тау жүйесінің – Қазақтың ұсақ шоқыларының шығыс қанатына жатады.

2.1 Геологиялық ерекшеліктері және шөгінділер

Қарастырылып отырған территория күрделі геология-литологиялық құрылысымен және үлкен генетикалық әркелкі құрылысымен сипатталады, оны геоморфолгтар Қазақтың қатпарлы елінің, оның шығыс қанатына ұштасатын Қарағанды – Шыңғыстау провинциясына жатқызады. Ұзақ шоқының бүкіл бөлігі негізінен герцин қатпарлы құрлысынан құралған. Герцин қатпарлы аймағының ірі аласа таулы массивінің ядросы (Қарақаралының, Кенттің, Бақтының, Құдың, Шыңғыстаудың, Қызылтаудың және Баянауылдың) төменгі палеозойдың метаморфтық жыныстарынан, ал «қанаттары»- силур мен девонның шөгінділерінен тұрады. Тауаралық және жартасаралық тегістіктер палезой және протерозой метаморфтық, жауын- шашындық, эффузивтік және интрузивтік жыныстарда элювиальді- делювиальді қоңыр жабынымен, немесе делювиальді- провиальді ауыр саздақтармен ұштасады.

Кембрийге дейінгі және палезой белсенді дислоцирлігімен және метаморфозымен ажыратылады. Осы уақыттағы ежелгі жыныстар «гнейстермен» кристалды сланцтармен, кварциттермен, мраморлармен, ізбестермен, құмдармен және эффузивтермен берілген. Ортапалезойлық білім беру- метаморфоздандырылған, жауын- шашындық және вулкандық шөгінділер, граниттер мен гранитоидтардың герциндік интрузиямен жарылып шыққан. Олар ауданда өте кең таралған, бірақ кездейсоқ пайда болады. Жоғарғы палезой нашар дамыған. Мезазойлық шөгінділер шектеулі кездеседі, ұсақ шоқылар рельефтерінің ортасындағы кейбір құламаларда. Плиоцен-антропогендік жауын- шашын жаппай белгіленген.

Барлық ежелгі жыныстар сол немесе басқа дәрежеде төрттен біршөгінділермен бірнеше сантиметрден 80-120 см дейін жабылған. Әдетте бұл элювиальді шөгінділер өзіндік әртүрлі құрамынан. Құмды, құмды- галениттік және галениттік шөгінділер тек өзен және бұлақтардың бойында, сол сияқты құрғап қалған суағыстарының көмілген алқаптарында кездеседі.

Топырақ құраушы және төселінетін жыныстардың сипаты мен беріктілігі топырақтың қасиеті мен құрылу ерекшелігіне шешуші әсер етеді. Мысалы, Ұсақ шоқының тегістелген кеңістігі азберіктігі бар сіңірлі- ұсақтасты және саздақ шөгінділер жатыр.

Қарқаралы –Кент, Қу және Бақты таулары жекеленген матрацтәрізді бір-біріне үймеленіп граниттерден құралған, сонымен қатар рельефтің таңқаларлық формасын түзеді. Бұл массивтердің тау типтес өте бөлініп кеткен, қатпарлы базисі бар. Олар үшін күрт жартасты баурайларының, тасты ұсақ тау жыныстарының, әртүрлі формада жел қақтырудың, жартасты – үйінді қалдықтарының болуы тән. Жартасты жалаңаш ұсақ жердің арасында ол жоқ, олардың табанында топырақ құраушы субстраты ретінде граниттер бұзушы заты- ұсақ тас атқарады.

2.2 Орография (рельеф)

Қарқаралы ауданының территориясы рельеф сипаты бойынша ортаолигоцендікке дейінгі жастағы аласатаулы- ұсақ шоқылы типті рельефімен басымырақ денудационды- цокольді тегістікті болып көрінеді. Ұсақ шоқылы таулардың шығыс бөлігіндегі гранитті аласатаулар (Қарқаралы, Кент, Қу, Бақты, Қызыларай, Сарықұлжа, Қызылтау, Баянауыл және т.б.) ертеректе денудирленген герциндік таулы кедің қалдықтары ретінде орогенездің (рельефтүзуші) ортаплиоцендік этаптың жер қыртысының неотектондыққозғалысымен қамтамассыз етілген, жаңа көтерілудің ауданына сәйкес келеді. Аласатаулардың арасында, белгілі заңдылықтары жоқ және қатал бағыиымен, үлкендігі және биіктігі бойынша әртүрлі, өзен аңғарларымен, еңкейген тегістіктермен, ұсақ шоқылармен және даланың батысшылымен кезектесетін тегістелген жартастар, төбешіктер және аласа таулар (Бақты, Мыржық, Қызылтас, Едрей, Қарабастау) кездеседі. Ежелгі көмілген және қазіргі аллювиальді өзен аңғарлары берілеген аудан үшін біршама тән. Мөлшері, шырылу тереңдігі және шығу тегі бойынша әртүрлі дефляционды-қыртысты және суффозионды құламалар, сол сияқты көлді шұңқырлар кең таралған. Аласатаудың және ұсақшоқының рельефі көп жерлерде әртүрлі төмендеуден өте күрделенеді: сайлармен, ыдыраумен су ағындарының уақытша құрғақ жолдарымен, жыралармен, бөктермен және жыралы орлармен. Антиклионерлердің осьтерінің толқынды профильі бар және сондықтан аласатаулар үзілмелі келеді . Шаруашылық жағынан едәуір жақсы меңгерілген жетіаридті жүйеге жататын ландшафтта бөлектеніп кеткен баурайлардың тобы, аласатаулы массивтер орналасқан және табиғи және антропогендік құратын процестердің жағдайында дамиды . Қарастырылып отырған территориядағы аласатаулы масситер Ертіс- Балхаш субөлігіне жатады. Олардың ішінен бізге ерекше қызығушылықты Қарқаралы-Кент таулары туғызады, Шыңғыс-Тарбағатай және Хантау-жер қыртысының екі тектондық сынықтарының тоғысуында орналасқан.

Қарқаралы- Кент тауларының түйіні бір- бірінен оқшауланған қатысты бес таулы топтардан тұрады: Бұғылы, Шаңкөз, Матен, Айыртау және Кент. Қарқаралы таулары мен Кент массивтерінің белгілі ассиметриялы ландшафты бар: оңтүстікке және батысқа қарағанда солтүстік беткейлер тік және бұлақтары

мен өсімдіктеріне біршама бай келеді. Олар адырлы жартастар торы мен шыңдарды, бір-бірінен терең сайлармен оқшауланған жоталарды тауаралық жазықтарды және жайпақ- бөктерлі тегістіктерді құрайды. Қарқаралы массивінде бұрыштац Таркезең және Ақбет, Бұғылы және Айыр жоталары кетеді, жекеленген шыңдар жоғарылайды комсомол Шыңы (1403 м), Шаңкөз (1360м), Бұғылы (1323м), Көктөбе (1254м) және биіктігі бойынша аз маңызды бірқатар басқалар.

Қарқаралы қаласынан оңтүстік – шығысқа қарай км қоршаған жергілікті жерден күрт жоғарылайтын Кент тауы орналасқан. Кенттің басты жотасы және оның негізгі сілемелері кескінді жартастармен және қалдықтары таңқаларлық формасымен аяқталады. Массивтің біршама бөліктелген рельефі, таға тәрізді түрі батыс, солтүстік- батыс және оңтүстік – батыс бөлігіне ұштастырылған. Жазықтықтар, тар арналар және терең сайлар Кент тауларын олар жекелген массивтерге бөледі- Қотыр, ақжайлау, Әлжан, Жамантас, Тұрсын, Сынтас, Найзатас және басқалары.

Ауданның территориясы үшін өзен жазықтарының, бұлақ жанындағы шалғандар мен өзен шұңқырларының, сол сияқты тегістелген ұсақ шоқылардың аймақтарының кең таралуы тән.

2.3 Жергілікті жердің климаты және ауа- райы режимі

Қарастырылып отырған территорияның климаты барлық ұсақ шоқылар көлемінде ауа-райының антициклондық режимімен тұтас алғанда күрт континентальді, қыс кезеңінің қаталдығымен, жаздың суықтығымен, тәуліктік және жылдық температураның біршама ауытқуымен, жылдың құрғақшылығының жиі қайталануымен, күннің құрғақ және бұлттануымен ажыратылады.

Ауаның теріс орташа айлық тампературасы 5 ай ішінде көрінеді (қараша-желтоқсан). Оның біршама төмендігі қаңтарда көрінеді -14,4-16°С. Тұрақты аяздар 135 күнге жуық жалғасады. Ауаның температурасы -33°С- ге дейін төмендеуі мүмкін, ал аномальді суық жылдары -49°С- ге төмендейді. Ең суық ай қаңтар болып есеплелінеді, орташа айлық температурасы -13,5-16°С- ді құрайды.

Жылдың ең жылы айы – маусым. Осы айдың температура режимінің орташа айлық көрсеткіші 19-21°С- ді құрайды. Күндізгі уақытта ауа 25-28°С- ге дейін жылынады, ал аномальді ыстық жылдары 37°С- ге және одан жоғары болады. Жазда ауаның орташатәуліктік температурасы 15-18°С-ге дейін жетеді. Жылдың жылы кезеңінде гидротермдік коэффициент- 0,7 құрайды. Ауаның орташажылдық температурасы 1,9- дан 2,5-ке дейінгі шектерді алады. Вегетациялық кезеңде оң температураның жиынтығы 2300° жуық болады. Аязсыз кезеңнің ұзақтығы 128 күндей, ал вегетациялық –138 күн.

Аудан территориясының көптеген бөлігіне түскен орташа жылдық жауын- шашын саны 300- ден 315мм- ге дейінгіні құрайды. Барьерогендік

ландшафт болып есептелетін тауда жанасып жанасып жатқан жазықтыққа қарағанда жауын-шашын әрқашан көп түседі, солайша олар күн радиациясының режиміне елеулі әсер етеді. Тұрақты қарлы жабын қарашаның ортасынан бастап наурыздың аяғына дейінгі кезеңде байқалады. Осы кезеңнің орташа ұзақтығы 130-150 күнді құрайды. Рельефтің теріс болмауынан қарлы жабынның биіктігі: жоталар, бөктерлер, шоқырлардың етектері, тау жазықтықтары, рельефтің депрессиясы 50-80 см-ге жетеді. Тегіс аудандарда -5-тен 10 см-ге дейін ол жиі толығымен желмен желдетіледі.

Жазғы уақытта берілген территорияда басымырақ жел оңтүстік- батыс, оңтүстік және шығыстық болып келеді. Желдің орташа жылдамдығы 4,7 м/сек жетеді. Жылдың суық кезеңінде, жазда 3,3 м/сек дейін төмендейді. Ай ішінде территорияның көп бөлігінде күшті жел болатын күн саны 3-тен аспайды. Жылдың жылы уақытында, құрғақ ауа-райында , желдің болуымен жиі шаңды дауылдар туады. Олардың ұзақтығы көп жағдайда 1,5 сағаттан аз, тек кейде – 10 сағатқа дейінгіні құрайды.

Ауа райының тұрақсыз режимі жылдар, мезгілдер және жеке алынған тәуліктер бойынша аудан үшін біршама тән. Мұнда анықтаушы рольді орографиялық әртүрлілік, мұхиттан алшақтық және атмосфера циркуляциясының ерекшеліктері атқарады.

Тұтас алғанда ауданда жылына ашық күн жеткілікті мөлшерде - әсіресе жазда байқалады. Бұл демалыс мезгілінің көбінесе ұзақтығына байланысты, ал ол бұл жерде орташа 80 күн шамасына ұзарады- маусымның ортасынан шілденің соңғы он күндігіне дейін.

2.4 Гидрография және гидрология

Қарқаралы ауданының территориясы Нұра-Сарысу гидрографиялық бассейіне жатады. Бұл бассейінге Нұра және Сарысу өзендерінің бассейіндерімен бірге Теңіз және Қарасор көлдерінің бассейіндері жатады.

Оның су қоры 4,6 км суды құрайды. Нура-Сарысу аймағының құрылысна қазіргі таңда Қ.И.Сатпаев атындағы Ертіс- Қарағанды каналы кіреді, су балланысы барлық аймақтың 18,1 құрайды.

Горизонтальді және вертикальді ыдырау форма бедері анағұрлым бөлігі байқап отырған территория және тарату бетінің үстіне түскен жаңбыр және гидрографияның өзінің жүйесі, көп бөлімінен қалану уақытша су ағыны.

Қазіргі таңда ғаламды климатты жылынуының нәтижесінен және антропогенизацияның Табиғи орта Орталық Қазақстанның барлық аймағанда таралуымен байланысты. Орталық Қазақстанның территориясында аридизация және шөлдену процестері кеңінен таралды. Өзендер мен кіші көлдердің кебуіне әкеліп соқты. Сондықтан қазіргі таңда Орталық Қазақстанның барлық ландшафтында су ресурстары тапшылық көрсетуде бұрынғы Одақтас республикалардың ішінде соңғы орынды алады, ал Орталық Қазақстан су

ресурсының таршылығының күшейген ауданға жатады. Бұл мәселе оның алдағы дамуына , яғни өнімді шығаратын күшпен оның көшуіне әкеліп соғады.

Көлдер жиілігінің торы Қарқаралы ауданында үлкен емес, көлдер ұзындығы да маңызды емес. Олардың жартысынан көбі уақытша су ағысы. Ең ірі көлдер болып Жарлы, Қарқаралы, Талды, Түндік, Ащыөзек және (2-кесте) басқалары. Қалғандары Шура, Өзен, Қараағаш, Қызылкент, Қадыр, Қарасу, Қопа үлкен емес және әрқашан құятын суағары жоқ. Бұл өзендердің көбісі бұлақтар мен жылғалар арқылы қоректенеді. Олар Кералы, Кендара, Жанке, Жанабет, Ұзынбұлақ, Суықбұлақ, Тасбұлақ, Түлкілі, Кенгір, Александровски. Бұл ауданда өзендердің көбісі тұщы болса, солай ащысы да бар. Бұлардың көбісі сорлы болып келеді- Қарасор, Саумалкөл, Ащыкөл, Тұзкөл және емдік қасиеті бар саз балшықтарының үлкен қоры бар. Таулы массивтер аймағында және олардан біршама алыс жатқан өзендер Жартас, Шенгел, Бастыбай, Балықтыкөл, Таскөл, Шалқарбай, Байтаркөл, Шұңқыркөл, Қойтас, Мырзашоқы. Бұлар ағып құятын сусыз, сор немесе басқа дәрежеде тұзды. Олардың кейбіреулері құрғақ жылдары кеуіп кетеді.

2-кесте
Негізгі өзендердің гидрологиялық сипаттамасы

Өзен	Су жинау аумағы, км^2	Ұзындығы, км	Су ағысының орташа жылдық мөлшері, л/с с км^2	Айлық көлемі, су ағысымен бірге		
					Ұзақтығы	Орташа шығын, м^3/с
Жарлы	5660	156	0,10-0,21	10 - 12	30	25
Қарқаралы	676	63	0,39-6,36	4 - 12	36-60	11

Қарқаралы тауының етегінде қоректенудің көп бөлігін жер асты сулардан алатын Пашенное, Үлкен және Кіші Шу өзендері алып жатыр. Атмосфералық жауын- шашын және жерүсті ағын сулардың олардың жылуына болмашы маңызы бар. Олар бұл жерлерге болмашы тартымдылық береді. Алайда, бұл тауларға нағыз сән беретін Шайтанкөл мен Бассейін көлдері болып табылады. Олар жартас массивтерінің шұңқырларында көркем орналасқан. Олардың ішінен біріншісі ауданы- 0,5 га қызықты геологиялық түзілу болып табылады, ол Қарқаралы қаласынан 7 км-де орналасқан, биіктікте жартастармен қоршалған. Екіншісі- «Қарағайлы орман» санаториінен батысқа қарай 2 км жерде орналасқан .

Кент тауының жүйесінде көл жоқ, оларға ұқсас кейбіреулері жалпақ граниттің бетінде желдетуден қар және жаңбыр суларымен толатын шұңқырлар қалыптасады. Олар оңтүстікте орналасқан. Кенттің біршама биік бөлігінде,

оның ұзындығы 10м, ал тереңдігі -1,5м дейін жетеді. Сондықтан тіпті құрғақ жылдары оларда су сақталады.

Берілген ауданның өзендері де, көлдері де шеткі тұрақсыз дәрежелі режиммен сипатталады. Көктемгі су тасқыны біткен соң, олардың көбі тез таяздanады, ал кейбіреуі біржола кеуіп қалады. Олардың қоректенуі негізінен су жиналатын ауданның бетінен аққан судың, жауын- шашындар мен жерасты-грунтты судың құйылып келуінің есебінен жүреді.

2.5 Топырақтары және өсімдіктері

Қарастырылып отырған ауданның топырақ жабыны, ең бастысы, шымды-қарақоңырлы нашар дамыған және толық дамымаған және қиыршық тасты топырақпен беріледі. Топырақтың сипаты және берілген территорияның ландшафттары бойынша Д.М. Стороженко оның шегінен мынандай топырақты аудандарды бөлді:

1. Қарқаралы таулы аудан таулы қара топырақ, таулы-орманды топырақ және оңтүстік қара топырақ аймақшасының тасты жынысы.

2. Қарқаралы таулы- шоқылар ауданы, күңгірт- қарақоңыр топырақ, күңгірт- қарақоңыр аймақшасынан.

3. Бұғылы- Көшубай ұсақшоқылы ауданы қарақоңыр толық дамымаған және нашар дамыған топырақ қарақоңырлы топырақ аймақшасынан.

4. Үшқара- Түндік ұсақшоқылы аудан қарақоңыр нашар дамыған және сортаңды топырақ қарақоңыр аймақшысының.

Қара топырақ таулы, таулы-қарақоңыр және таулы-орманды азсортаңды топырақтар біршама кең және биік аласатаулар бойынша кездеседі, олардың абсолюттік биіктігі 1000- 1500 м-ге жетеді және одан жоғары. Олар Қарқаралы, Кент және Қу тауларында және біршама аз маңызды таулы төбелерде- Бақты, Мыржықта белгіленген. Жартасты жыныстар гранитен құралған таудың ортасында және гранитті қалдықтарда кең таралған. Олар топырақтан таза айырылған, тек гранитті плиталар арасындағы жылғаларда аз мөлшерде граниттерді бұзатын зат- кесекті тау жынысы түрінде ұсақ топырақтар жинақталады.

Шоқыаралық етектері мен өзен жазықтары бойынша гидроморфты қатардағы топырақ шалғынды- қарақоңыр, шалғынды- қарақоңыр сортаңды және толық дамымаған, шалғынды және шалғынды- батпақты топырақ алып жатады. Күңгірт- қарақоңыр нашар дамыған және толық дамымаған қиыршықты топырақтар, тығыз таулы жыныстың желдету затында дамиды. Элювиальді- делювиальді жабылған тығыз жыныстарда, ал өзен жазықтарында ролювиальді- аллювиальді аз беріктікті құмбалшықта, уақ қиыршық таспен және ірі қиыршық таспен байытылған қарақоңыр топырақтың эртүрлілігін құрайды.

Қарастырылып отырған территория толығымен далалы ландшафты-климаттық аймақтың құрғақ далалы аймақ астында жатыр. Ботаника-

географиялық аудандастыру кестесі бойынша ол Евразия далалы облысының Причерноморск- Қазақстан облыс астының Завольже- Қазақстандық провинциясының Шығыс-Қазақстан провинция астындағы Баянауыл-Қарқаралы- Кент округіне жатады. Осы авторлардың берілгендері бойынша Орталық- Қазақстандық ұсақшоқылы (ОҚҰ) далалы бөлігінің флорасы 88 тұқымдасқа жататын 480 туыстың 1453 жоғары сатыдағы түтікті өсімдіктердің түрлерімен берілген.

Қарастырылған ботаника- географиялық округтің өсімдіктер территория рельефтің өте бөлшектенуімен және кеміргіштер- жерқазатындардың қазу іс-әрекетімен қамтамасыз етілген полидоминанттылығымен, микрокешенімен және теңбілділігімен, сипатталады. Далалы ландшафтарда қыртысты жіңішке жапырақты астық тұқымдастар орын алады: бетеге, селеу,қарасұлы, коңырбас, шисабақ алуан түрлі шөпті құрайтын, даражарнақты мен қосжарнақты өсімдіктердің көптеген түрлер араласып кеткен, жусанды жартылай бұталардың бірқатар түрлері және дала бұталарының туыстары: қараған, тобылғы, бұршақтар. 1-суретте Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Паркінің өсімдіктер әлемінің алуантүрлілігі берілген.

1-сурет. ҚМҰТП-нің өсімдіктерінің алуантүрлілігі

Күңгірт-қарақоңыр топырақта бұталардың бетегелі-селеулі, жусанды-бетегелі-селеулі, тырсты- бетегелі ассоцияны құрайды, құрамында бетеге *(Festuca valesiaca),* селеу *(Stipa Lessingiana*), тырс *(Scapilata),* шибасақ *(koelleria gracilis)* бөрте жусаны *(Artemisia austriaca)* және сондай өсімдіктер үлпілдік төскей *(Lynosyris villosa),* шөлді қарасұлы *(Avenastrum desertorum),* жатаған

қияғы (Carex supina), күміс бөденешөп (Veronica incana), бұталы *(Caragana rutex)* және аласабойлы қараған *(C.pumla),* шайшөпжапырақты тобылғы *(Spirae hypericifolia)* бағынышты орынды алады. Күңгірт- қарақоңыр сортаңды топырақта, тек жайылым ретінде, көп кездесетін селеулер бетегеге және онымен бірге өсетін шөптер және Parteiia туысының қыналарына жол береді.

Нашар дамыған тасты топырақта өсімдіктер жабынында селеулер- шашты *(S. capillata*) және қызылды *(S.rubens),* бетеге *(F.valesiaca),* суық жусан *(A.fridida*) және Лессинға жусаны *(A. lessiangiana*), қосмасақты қылша *(Ephedra distacha),* бухтармен порезнигі *(Libanotis buchtarmensis),* Маршалл тасшөбі (*Thumus Marschallianus*), бұталы және аласабойлы қарағандар, шайшөпжапырақты тобылғы. Таудың ормансыз аймағында және гранитті қалдықтарында бетеге мен селеуден басқа алуан түрлі шөптерде әрдайым петрофильді өсімдіктер формасы болады: будан бозкілем *(Sedim gibridum),* тікенекті таумасақ *(Orostachus srinosa),* бухтармен порезнигі *(Libanotis buschtrarmensis)*, қосмасақты қылша *(Epherda distacha)*, орта тайшүйгіні және кейбір басқалары

Жайылма террасада және етегінде жер асты тұщы сулардың жақын құюымен шалғындық және шалғынды- батпақты өсімдіктер өседі, атап айтқанда жерүсті айрауығы *(Calamagrostis epigeios),* жатаған бидайық *(Agropyron repens*), шалғынды түлкіқұйрық *(Alopecurus venticosus),* шалғынды қоңырбас (Pao pratensis), әртүрлі түрлері (*Carex*) және шалғындық алуан түрлі шөптерімен- алтықүлтелі лабазник (*Filipendula hexapetaia*), дәрілік қандышөп (*sanguiasorba officinalis),* шалғынды қазтамақ (*Geranium pratensis*), британ аңдызы *(Jnula britanica*) және басқалары. Өзеннің жағалау бөлігінде және көлдің жағасында жақын жерде суға шалғынды- батпақты топырақта таралған кәдімгі құрақ (Phramites communis) жіңішкежапырақты (*Thipha angustifolia*) және кеңжапырақты *(F.latifolia)* рауғаштар, көл қамысы *(Scirpus lacustris),* қияқтың әртүрлі түрлері.

Гранитті аласатауларда: Қарқаралы, Кет, Қу, Бақты қоршаған жергілікті жерден биіктеу және олардың фонында өзінің ағаштектес өсімдіктерімен оқшауланып тұрады, қарағайлы орман басым. Бұл жерде доминантты түр кәдімгі қарағай (*Pinus sylvestris)* болып табылады, ол ерекше өзінің түрімен, немесе экотипімен берілген. Қарағайлы орман таза ағаштектесті құрайды, сол сияқты салбыраңқы *(Betula rendula)* және мамықты *(B.pubencens)* қайыңмен, сондай-ақ көктеректен *(Populus tremula)* аралас орман құрайды. Орманның ішінде мынандай бұталардың түрлері кездеседі: татар ырғайы *(Lonicera tatarica),* шайшөпжапырақты тобылғы (Spiraea hypericifolia), қоңыр (*Rosa cinnamomea),* тікенекті *(R.spinossisima),* ит *(R.canina),* итмұрындары, қаражемісті кизильник *(Cotoneaster melanocarpa),* қан- қызыл долана *(Crataegus* sanguinea) орман таңқурайы *(Rubus idaenus)* , ал кейбір аймақтарда-костянка *(Rubus saxalis).*

3-кесте
Флораның систематикалық құрамының сараптамасы

ТҰҚЫМДАС	ТУЫС САНЫ	ТҮР САНЫ
Asteraceae	41	128
Poaceae	31	62
Rosaceae	16	44
Fabaceae	14	39
Caryophyllaceae	12	32
Cyperaceae	5	30
Scrophulariaceae	8	29
Apiaceae	19	27
Brassicaceae	16	26
Lamiaceae	11	24
Chenopodiaceae	11	22
Ranunculaceae	10	22
Boraginaceae	12	20
Liliaceae	6	20
Polygonaceae	6	20
Остальные	108	197
Барлығы	326	742

Орталық Қазақстанның ұсақшоқыларының ормандары, А.Н. Протасовтың пікірінше ерекше орманды өсімдікті аймақты береді, құрамына орман құратын Көкшетау биіктіктерінің оңтүстік бөлігі, Ақмола облысының солтүстігінде Куда, Бақтыда, Қаркаралы- Кентте және Қызыларай тауларында. Қазақстанда кәдімгі қарағайдың ареалын орман өсімдіктерін аудандастыру схемасы бойынша Л.Н. Грибановпен жасалған ұсақшоқының шығыс қанатының барлық ормандары Орталық- Қазақстан ұсақшоқыларының (ОҚҰ) таудағы аралды қарағайлар провинциясының Баянауыл- Қаркаралы аласатауының ормандала қарағай ауданына жатады. Зерттеліп отырған территорияның қорықты, демалысты, топырақ және сумен қорғалатын орманы республиканың орманды қорының бірінші тобына жатады. Ол ұзақ уақыт стихиялы құбылыстардың (өрт) әсеріне ұшырады және адамдар жағынан аяусыз эксплуатация (орман шабу, мал жаю, шөп ору, жаппай демалу, жидектер, саңырауқұлақтар, дәрілік және хош иісті- ароматты өсімдіктерді жинау), ландшафтың антропогендік трансформациясына әкеліп соқты.

Бұл аралды орманда арктобореальді флораның көптеген элементтері өзінің рефугиумін тапты. Бореальді реликтінің тізімі, осы орманда өсетін өзіне 110 түрден астам түтікті өсімдіктер және 60 мүктерді жатқызады. 1453 өсімдік түрлері ішінен ұсақшоқыларда 800 түрге жуық Қаркаралы тауларында кездеседі. Қазіргі кезде Қаркаралы ұлттық паркінің территориясында қорғауды керек ететін 66 гүлді өсімдіктер түрлері табылды, сол сияқты тегіс сфагнум.

Қарқаралы- Кент, Бақты және Қу тауларында сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктер түрлеріне жатады: Қарқаралы бидайдағы, Қарқаралы бөрікқарақаты, жіңішке көкнәр, ақмұртты аконит, шатырлы қыссүйгіш, жасылтүсті алмұртшөп, дөңгелекжапырақты алмұртшөп, жиіжапырақты тасшөп, қазақстандық сарбасқурай, сібір тас, көктемгі минируя, ірігүлді жалғызгүл,қызыл сұлы, түтінтәрізді айдаршөп, жіңішкежапырақты ясенец, Фукс ятрышник, Адиантум шолпаншашы, көгілдір желайдар, кәдімгі қарғакөз, камчат ұяшөбі, Паллас ырғайы, тілімделген шайшөп, иноземный жыланбас, кәдімгі шаңгіш, Залесск селеуі, қауырсынды селеу, сары күкелді, тазаақ тұңғиық, жапырақсыз сақалшөп, кәдімгі орляк, тегіс жусан, жалаңаш мия, тегіс сфагнум (2-сурет), үштілімді тобылғы, иілгіш қызғалдақ, құмды зире, еркек шиповник, Қарқаралы Смолевкасы, қандыжапырақты касатик, ине тәрізді қалампыр, ұсақжемісті сүттіген, қызылжапырақты құртқашаш, ашық просртел, көгілдір анемона, альпі цирцея, тілімделген шегіргүл, жержатаған атбұршақ, азия ботакөз, нәзік көкнәр және кейбір басқалары.

2-сурет. Қызыл кітпқп енген тегіс сфагнум

Қарқаралы таулы түйінінің шегінде әртүрлі бірлестіктерде 33 тұқымдасқа, 68 туысқа жататын 87 дәрілік, эфирмайлық және алколоидты өсімдік түрлері анықталған. Кент тауының флорасында 365 пайдалы өсімдіктер, оның ішінде азықтық- 72 түр, дәрілік және эфирмайлы- 138, сәндік- 146 түрлері тіркелген.

Қу және Бақты таулы жоталарында өз уақытысында заңсыз кесу мен өрттен біраз пайдалы өсімдіктер зардап шекті. Бұл жерде өзінің раритеттері

бар-жыланбас, Овчинников проломнигі, сарғыш прострел, Паллас ырғайы, кәдімгі шаңгіш, Залесск селеуі, жіңішке көкнәр және көптеген басқалары.

Қарқаралы ұлттық паркінің территориясында жалпы ауданының 72,2 % орманмен жабылған. Орманмен жабылмаған аудандар табиғи редині бар аудандар бөлектенеді, көптеген бөлігін қарағайлы отырғызулар алып жатыр және тек аздау бөлігін қайың мен көктерек алады.

Э.Л. Березинмен Қарқаралы- Кент тауларында 8 типі орман бөлініп сипатталған. Қарағайдың әртүрлі типтері орманжабынының 80% көбін алып жатыр, қайың-12%, көктерек және бұталар- 6 % сәл жоғары.

Қарағайлы орман мүлдем топырақ жабынынан айырылған граниттерде, таулардың беткейлерінде және шлейфтерінде, кең жазықтардың түбінде, сайлардың батпақтанған аудандарында, яғни бір-бірінен ажыратылатын әртүрлі мекен ету ортасында, инсоляция сипаты ретінде, сол сияқты эдафикалық ылғалдану режимінде де өседі.

Қайыңды көшеттер өзен және бұлақ бойына, шоқыаралық жазықтықта, солтүстік және солтүстік- шығыс экспозиясының тау беткейлерінде жинақталған. Көктеректер етектерде, жақсы көлеңкелі және ылғалды аудандарда өседі. Қайың мен көктерек жиі аралас ағаштұрақтылығын құрайды.

Қалың тал жіңішке лента тәрізді өзен жазықтығына, бұлақ жайылымдарына таралған, оларға жиі әртүрлі бұталар араласып кетеді. Бұталар көшеттері 34 % ормансыз территорияны алып жатыр. Бұл жерде олар шайшөпжапырақты тобылғы, сібір бөріқарақаты, қаражидекті кизильник, татар ырғайы және кейбір басқалары.

2.6 Жануарлар дүниесі

Зерттелген территорияның жануарлар дүниесі жоғары әртүрлілікпен ажыратылмайды. Түрлік құрамы омыртқасыздар сияқты омыртқалы жануарлар мен де түрлік қатынасынан кедей келеді, оны көптеген зерттеушілер атап кетті.

Түрлік құрамының кедейлігі және төменгі саны, таралу споралылығы және биотопқа үйрену сипаты, жануарлардың бірқатар таксондық топтары гранитті аласатау мен мамандырылмаған түрлердің қалдықтарында тіршілік етудің қолайсыз жағдайларымен түсіндіріледі. Бұл жерде аймақтық жағдайда байқалады: гранитті жыныстың жоғарғы жылуөткізгіштігі, дамыған топырақ жабынының болмауы, шөптесін өсімдіктердің нашар дамуы немесе толық болмауы және орман ішінің маңы, жаздағы мол түсетін жауын-шашын, тәулік бойына температураның күрт төмендеуі,нашар азықтандыру базасы, фитофаг үшін де, зоофаг үшін де, қазуға және жануарлар үшін ұя салуға жағдайдың болмауы және белсенді инсоляция және радиациялық жоғарғы фон, антропогендік прессаның басымырақ қысымы және т.б.

Соңғы жүз жылдықта адамзаттың шаруашылық іс әрекетінің нәтижесінде Қу, Бақты, Қарқаралы,Кент, Сарықұлжа және Баянауыл тауларындағы ормандардың біршама аудандары қысқарып кетті. Сондықтан қазір орманның

ұсақшоқыларының көп жерлері мүшкіл жағдайда. Орманды дәлелсіз және бақылаусыз кесу, малды орынсыз жаю, дәрілік және сәндік өсімдіктерді, саңырауқұлақтар мен жидектерді жаппай жинау, территорияның аридизациясына және өсімдіктердің ксерофитизациясына, редин түрінде антропогендік модификациялық өсімдіктер бірлестіктерінің қалыптасуына әкелді, орына келмейтін гарей мен отау, қайыңның бұталарының күламасы, төменгі тығыз далалы және шалғынды-далалы алуан шөп соңында жалаңаштануға және осы орманның флорасы мен фаунасының құрамының кедейленуіне әкеледі. Бір түрлер толығымен жойылып кетті, басқалары- таралу аймағын қысқартты, бір бөлігі антропогендік құрып кету шегінде. Жоғарыда айтылғандарға қарап қортынды жасауға болады, яғни қазіргі кезде орманда және оның территориясына жалғасатын жерде жануарлардың санын және таралуын анықтайтын негізгі фактор болып саналатын: қоқыстанатын азықтық жағдайдың және нашар қорғалатын мекен ету ортасы және олардың фрагментациясы.

3 ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Зерттеу нысанымыз Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Табиғи Паркі. Зерттеу жұмыстарында МҰТП-тегі туристік қызметтің моноторинг әдістерін пайдаландық.

Мониторинг-кез-келген жоспарлау және басқару процесінде басты компонент. Мониторингсіз менеджерлердің қойылған міндеттерге өздерінің күш- жігерімен қол жеткізе алуы мүмкін емес.

Мониторинг- бұл жүйелік, мерзімді өзгеріс немесе әлеуметтік пен экологиялық индикаторларға баға беру. Жүйелік деген сөз индикаторларды анықтауда нақты жоспарлардың жасалуы, оларды өлшеу кестесі және алынған мәліметтер қалай жұмсалатындығы туралы шешім қабылдау. Мерзімді дегеніміз индикаторлар алдын ала белгіленген уақыттық этапқа сәйкес өлшенеді дегенді білдіреді.

Жүйелік мониторингтің қорытындылары басқару жұмысын толық негізбен қамтамассыз етеді. Мониторинг территорияның жағдайына және ондағы процестерге біржақты баға береді. Ал бұл МҰТП-ң қызметкерлеріне өздерінің міндеттерін атқаруға жұмсаған күштерінің нәтижесін көруге мүмкіндік береді.

МҰТП-тегі туристерге мониторинг жүргізудің басты 2 аспектісі бар:

1. Туристерден келетін әсер мониторингі: МҰТП-ке келушілер экологиялық және әлеуметтік әсер береді. Менеджер оларды басқарумен қатар көзден таса етпеуі керек. Жопарлау процесінде туризмнің дамуы бойынша басты мақсаттарды және сәйкес индикаторларды анықтау керек. Туризмнен келетін әсерді бағалайтын, жинақтайтын және саралайтын индикаторларға мезгіл сайын өлшеу жүргізеді. Осыдан кейін менеджерлер мәселені шешу бойынша қандай іс- әрекет жасау керек екендігін шешеді.

2. Қызмет көрсету сапасы мониторингі: Сонымен қатар жопарлау кезінде келушілерге көрсетілетін қызмет сапасы анықталады. Қызмет көрсету мониторингі келушілердің қалауын және сұранымдарын қамтамассыз ету бойынша ақпараттық бағалау мен сараптама жиынтықтарын қамтиды.

Бағалаудың индикаторы белгілі тенденция мен кез-келген іс- әрекет әсерін тигізетін мәселелер мен жасалған жағдайлармен байланысты болуы шарт. Мониторинг жұмыскерлерді МҰТП құрылған сол байлықтарды қорғау мақсатында басты ақпараттармен қамтамассыз ете алады. Индикаторларды адамдар ресурстары мен қаржылық есептің шегіне көңіл қойып таңдаған дұрыс. Индикаторлардың пәрменін уақыт өте келе оқтын- оқтын тексерген жөн. ҚТТ-дағы турстерге мониторинг жүргізуде индикаторларды қолдану бойынша бірнеше сәттерді белгілеп кету керек.

- Олар МҰТП-тегі басқарудан немесе туризмді дамытудан келетін шығынды азайтып, қаржыны қайта қайтаруы керек;
- Олар бағалау үшін емес, сондықтан көзтартарлық дәрежеде болуы керек;
- Олар жеңіл өлшенуі тиіс;

- Алдымен мониторинг үшін тек аз құбылмалылық санын таңдау керек;

Мониторингтің бағдарламасы барлық қызығушы жақтармен қарым-қатынас болғанда және олар әсер ету мен қауіп төндіргенде нәтижелі болады.

Мониторинг индикаторлары үшін жасау керек әсерлер тізімі:

- МҰТП-ке және қоршаған территорияларға–экологиялық әсер (физикалықпен қатар биологиялық);
- Келушілерге- психологиялық әсер (көбіне бағалаудың сапалы әдісі қолданылады);
- МҰТП-ке және жергілікті ұйымдарға – экономикалық әсер (көбіне сандық әдіс қолданылады);
- МҰТП-ке және көршілес территорияға – инфрақұрылымдық әсер.
- Мониторинг бірінші кезекте қамту керек:

1. Қауіпті мәселесі бар және/немесе қызметкерлер немесе келушілер алаңдатушылық әкелетін территориялар. Бұндай территорияларға:
   - Экожүйесіне қауіп төнген немесе территорияны пайдалану стандарты бұзылған телімдер;
   - Жағдайы тез өзгеретін телімдер;
   - Нысандарына қауіп төнген телімдер;
2. МҰТП-тің менеджерлері жаңашылық енгізген территориялар;
3. Басқарудың нәтижесі көрінбейтін территориялар;
4. МҰТП-тегі туризмнің даму ырғағын және жағдайы туралы мәліметтермен мониторинг қамтамассыз ете алатын – ақпарат жетіспеушілігі бар территориялар.

Рекреанттардың әсер етуімен байланысты мониторинг зерттеулерін жүргізудің басты әдістері- зерттелетін телімдерге мерзім сайын бақылау жасау. Бұларға сыналатын және/немесе бақыланатын алаң, туристердің тұрақтары, экскурсиялық маршруттар және т.б. жатады. Осыны маусымына 3 реттен жиі жасамау керек: эксплутацияның басталуынан бұрын, жүктеменің сәтсіздігін білдірген кезеңде және маусым аяқталғаннан кейін.

Зерттелетін телімдердің мониторинг бағдарламасына нақты территорияларға келген және демалушы туристердің қосымша көрінісі болып табылатын табиғи кешендердің басты компоненттерінің жағдайына бақылау жасау шарасы ену керек. Осындай әсерге келесілер тән:

- Грунт-топырақтар: тапталу (топырақтың тығыздалуы, ылғалөтімділіктің азаюы және т.б.), эррозиялық процестердің дамуы;
- Сулы нысандар: судың ластануы (оның физикалық, химиялық құрамының өзгеруі, мөлдірлігінің жоғалуы), су түбінің сипатының өзгеруін кейінге қалдыру (қоқыстың жинақталуы);
- Өсімдіктер: флораның бірігуі (түр әртүрлігіне байланысты, әр түрдің санына байланысты), арамшөптермен күресу, ағаштар мен бұталардың механикалық зақымдануы;

- Жануарлар әлемі: фаунаның бірігуі (түр әртүрлігіне байланысты, әр түрдің санына байланысты).

Бұдан бөлек, рекреациялық мониторингтің ерекше міндеттер қатары бар:

- Адамдар әсерінің тікелей пайда болуы: территорияға тұтастай бақылау жасау-қоқыстану, рұқсат етілмеген ошақтардың пайда болуы, тастағы, ағаш діңіндегі, үңгір қабырғаларындағы жазу.
- Ақпараттық және табиғат қорғау нысанының орналасуына бақылау жасау. Сонымен қатар рекреациялық мониторингтің міндетіне мұндай нысандардың құрамының сапасы немесе сараптамасы емес, олардың жағдайының бағасы керек.

Өндіріске өзіндік бақылаулар мен басқа мекемелердің мәліметтерін қолдануға қосымша туристерге сауалнама жүргізу қажет. Сауалнаманың қорытындысы ретінде тек алынып тасталған нысандар туралы мәліметтер жиынтығы ғана емес, сонымен қатар туристердің антропогендік әсердің зардабына қарым-қатынастарын айқындау болып табылады. Бұндай қарым-қатынас әрқашан біржақты болмайды. Мысалы: арамшөптің пайда болуы кейбір туристер үшін фитоценозға тән емес, ерсі құбылыс болса, басқалары керісінше, пейзаждық көрініске жаңа бояулар әкеледі деп біледі.

Сонымен қатар, сауалнаманың міндетіне туристердің территорияны пайдалану жалпы тәртібі мен қолданылатын шектеулерге деген көзқарастарын білу жатады. Бұл жерде туристердің пікірі тіптен жан- жақты болуы мүмкін: қабылданған ережеледі сөзсіз қолдаудан, қолдамауға дейін. Сауалнаманы 2 рет жүргізген дұрыс, экскурсиялық маршруттың алдында және одан кейін. Тек сұрақтарды аздап өзгертіп беру керек. Өйткені, маршрутты жүріп өткеннен кейін ұқсас сұрақтар жауабы мүлде қайшы жаққа өзгереді. Бұндай әдіс арқылы маршруттың жағдайы туралы нақты мағлұматтар жинауға көмектесіп қоймай, келушілердің өздерінің пікірлерін пайдалана отырып, жаңа жоспарлы мәліметтер жасауға септігін тигізеді.

Мониторинг қорытындысын негізге ала отырып, МҰТП-тің әкімшілігі әр туристік маусымының соңында функциялық туристік- рекреациялық территория зонасында, қажет болса әр маршрутқа басқару бойынша шешім қабылдау керек. Олар жеңіл және ұзақ мерзімді сипатқа ие бола алады. Кез-келген жағдайда басқару шешімінің тізім құрамына ену керек:

- Рұқсат етілген жүктеменің артуы, тұрақтануы немесе кемуі яғни реттелмелі болуы;
- Рекреация маусымының нақты мерзімі;
- Бар және жаңа рекреациялық нысанның құрылыс жоспарларын түзету;
- Рекреациялық нысанның ақпараттық және табиғаттық қорғауда жабдықталу деңгейінің өсу қажеттілігін нақтылау, туристік рекреациялық қызметтен келетін зардапты жою, алдын алу және/ немесе бұзылған жерлерді қалпына келтіру бойынша шаралар жоспарлау;

- Туристік экскурсиялық қызметтің бағдарламасына өзгертулер енгізу (маршруттың түгелдей немесе аздап өзгеруі, көріп қызықтауға жаңа нысандар қосу);
- Жалпы берілген территорияға және нақты маршрутқа келуші туристермен экологиялық-тәрбиелік жұмыстардың ролін жоғарлату және әдістерді жетілдіру.

Егер мониторинг зерттеулерінің мәліметтері бойынша экожүйенің рекреация әсерінен өзгеруі мүмкін емес болса және табиғатты қорғау міндеттерімен үйлеспейтіндей болса, осы ауданда туристік- рекреациялық қызметтердің басқару жүйесіне түбегейлі өзгеріс енгізу керек.

Осылайша, жалпы экожүйе мониторингі МҰТП шегінде ағымдағы рекреациялық қызметті басқару бойынша жыл сайынғы қабылдау барысында кілтті фактор болып табылады.

МҰТП-ң қызметінің туризм саласындағы жұмыстары Қазақстанның еңбек заңына сай жүргізілуі тиіс. Олар үшін шектеусіз жұмыс күні, демалыс және мереке күндері қызмет жасағанына қосымша еңбекақы мен демалыстар беріледі. Топты ұзақ уақыт және ұзақ маршрутта алып жүруде гидтер және жолсеріктер 18 сағат жұмыс жасайды. Осыны олардың еңбекақысын есептеуде ескерген жөн. Одан бөлек жүріп- тұратын сипатқа ие (үйге қонбай түнеумен байланысты) қызметі заңға сәйкес қосымша төленуі керек. Паркқа келушілерге қызмет көрсету сапасы және олардың еңбегінің нәтижесіне байланысты ғана берілетін еңбекақыдан бөлек, ынталандару және көтермелеу ақысын беру ұсынылады.

4 ҚМҰТП-дегі экотуризмнің қазіргі жағдайы және демалыс орындарын ұйымдастыру

4.1 ҚМҰТП-дегі экологиялық туризмнің инфрақұрылымының сипаттамасы

Қазіргі таңда Қарқаралы МҰТП-ң территориясында жыл бойына қызмет көрсететін жалпы аумағы 95,6 га және 994 адам күніне өткізу мүмкіндігі бар 6 демалыс үйі, санаторий және сауықтыру лагері бар. Жаз мезгілінде барлығы жалпы аумағы 144,48 га және күніне 2104 адам өткізу мүмкіндігі бар 15 демалыс үйі, санаторий және сауықтыру лагері қызмет жасайды (4-кесте). Одан басқа ҚМҰТП – ң территориясында адам қабылдамайтын 5 демалыс үйі бар (біреуі қыстақ, біреуі түгелдей қиратылған, қалғанының қызметі тоқтатылған), олар әр түрлі деңгейде жабдықталған және қызмет көрсетуі де әр деңгейде. 3,4-суреттерде ҚМҰТП-нің территориясында орналасқан демалыс үйлеріберілген.

4- кесте

Қарқаралы Мемлекеттік Ұлттық Табиғи Паркінің қызмет көрсету деңгейі мен туристік нысандардың жағдайы

Р/с	Демалыс орнының аты	Қызмет көрсету деңгейі	Қанша орынға есептелген	Ауданы, орналасқан орны
1.	«Арселор Миттал» корпорациясының «Шахтер» демалыс үйі	жоғары	200	57,08 га
2.	«Қарағандынеруд» ААҚ-ның «Каскад» демалыс үйі	төмен	50-100	2,8408 га
3.	«Тасбұлақ» демалыс үйі	жоғары	180	9,1 га
4.	«Шапағат» балалар сауықтыру лагері	орташа	250	7,0 га
5.	«Қазақмыс» корпорациясының «Балқарағай» санаторийі	Қарағайлы және Абыз кентінің ашылуына байланысты тек өзінің жұмыскерлерін ғана қабылдайды, демалушыларға қызмет көрсетпейді		18,2569 га
6.	«Барыс» спорттық-сауықтыру лагері	орташа	80	7,9471 га
7.	«Кооператор» сауықтыру кешені	орташа	50	3,1649 га
8.	«Политехник» сауықтыру кешені	орташа	50	6,0 га

3-сурет. «Шахтер» демалыс үйі

4-сурет. Қарқаралының демалыс үйлері

МҰТП-ң территориядағы туристік қызметі МҰТП-ң өзінен бөлек, Қазақстанның барлық аймағынан келуші туристерге қызмет көрсету мен

қабылдауды қамтамасыз ететін, жарнамалық қызмет жасайтын және жергілікті туристік өнімнің аймақтық және шетелдік нарыққа шығуына жағдай жасайтын туристік фирмаларда іске асырады. Қазіргі кезде Ұлттық паркке келушілердің саны артуда, әсіресе демалыс үйлерінің дамуына ден қойылуы тиіс. Олардың жөндеуден өтуі, сапалы қызмет көрсетуі, туризм және демалыс саласында қосымша қызмет көздерін ұсынуы керек. Ұлттық паркке келушілер құрал-жабдықтарды жалға алу, жол бойына тамақтану орындарына, қайықпен жабдықталған тұрақтарға, автотұрақ, қосымша жатын орындарына зәру. Бұл қосымша инвестицияны қажет етеді.

Қарқаралы қаласына келген қонақтарға «Қарқаралы» қонақ үйі қызмет көрсетеді. Қаланың орталығында 450 орынды мәдениет үйі және жазғы 25 орындық кафесі бар орталық парк орналасқан. Аудан қонақтарына көптеген қоғамдық тамақтану орындары ұсынылған: Қарқаралы қаласынан 40 шақырым жерде республикалық трассада 80 адамға шақталған 3 кафе, қала басында 270 орындық 4 кафе және 80 сауда орны бар.

Қарқаралы МҰТП-де ҚР-ң АШМ-нің орман және аңшылық шаруашылығы комитетінің 2001ж 25 қаңтарында №23 бекітуімен қашықтығы 300 км 6 туристік аян- жол жасалған. Ұлттық парктің аумағында 82 га жерді алып жатқан 1 табиғат мұражайы және оған қарасты зоологиялық вольер бар. Ұлттық паркке келушілерге 2007 жылы 300 экскурсия осы мұражайда өткізілді. Табиғат мұражайын тамашалаушы адамдар саны 1500- ға жетті. Мұражай архитектурасы көркемделіп, ойылып ағаштан жасалған, коллекциялық материалдармен жабдықталған 4 залдан (сүтқоректілер, құстар, өсімдіктер, жәндіктер) тұрады. Ұлттық парктің мамандары зоологиялық вольерге күрделі жөндеу жүргізген және экскурсия мен жануарларды бақылауға арналған қадағалау алаңын жасады. Қарқаралы МҰТП-де ашық алаңда демалуға арналған (бивак) 4 алаң бар. Жасалған қолайлы жағдайлар (беседка, ошақ жағу орны, дәретхана т.б) жақсы жағдайда емес, құрылыстық, санитарлық, өртке қарсы, эстетикалық нормалар мен талаптарға сай сапалы жөндеу жұмыстарын қажет етеді.

Парк территориясында территория ішін аралауға жағдайсыз жолдар, әсіресе қиын мәселе - өткелі жоқ өзендер мен батпақтанған ойыс жерлерден өту кедергі жасайды.

Бүгінгі таңда МҰТП-ң туристік және экскурсиялық жолдары және қорғалатын зонаның жалпы ұзындығы 298 км құрайды. Парктің туристік маршруты негізінен жаяу, біреуі аралас автобусты – жаяу және біреуі салт атты.

Қазіргі уақытта МҰТП-де ұсынылатын қызметтер тізімінде, байқалады:

- Көпшілік демалысының өзіндік инфрақұрылымының жоқ екендігі;
- Қолда бар гидроминералдық ресурстарды қолданудың инфрақұрылымы жоқ екендігі;
- 30 адамды тасымалдайтын, жақсы жабдықталған транспорттың жетіспеушілігі;
- Шатыр қалашығын жасауға (арзан демалыс) құралдарды орналастыратын жердің жеткіліксіздігі;

- Көл акваториі жайлы қызығатын туристер үшін инвентарьдың жоқтығы;
- Бивуак алаңдарына қосымша жабдықтау қажет. (2-3 дәретхана және әр лагерге душ кабиналары) стол, орындық, қоқыс жәшігі, тамақ әзірлейтін орын т.б;
- Көпшілік балалар демалысының спорттық – сауықтыру бағытында қызметтің жоқтығы, сонымен қатар экологиялық бағыттағы балалар лагерінің жетіспеушілігі;
- Этнография қызықтыратын туристер үшін экскурсия және сауықтыру, көңіл көтеру бағдарламаларының жоқтығы;
- «Арнайы» қызығушылықтары бар туристер үшін маршруттың жоқтығы (орнитология, ботаника, этномолог, геолог), гидтердің биоалуантүрлілік саласындағы білімдерінің жеткіліксіздігі;
- Территориядағы билбордтарды жаңаға ауыстыру қажеттігі;
- Ұранды және үндеу шақыратын аншлактарды өткізу пунктері мен кордондарға жақын орналастыру.

4.2 ҚМҰТП-де экотуризмді ұйымдастыру

Қарқаралы МҰТП-де әр түрлі дәрежедегі туристердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін мүмкін болатын ұсыныстардың барлық спектры жоқ, сондықтан оның территориясына келушілердің қосымша ағылуын қамтамассыз ететін туристердің бағытын дамыту керек.

Кейінгі жылдары осы табиғи зонаға тән, сирек флора және фауна нысандары, табиғи экожүйелер бүлінбеген күйінде тек осы жерде сақталатын, ЕҚТТ-ға анағұрлым тиімді ғылыми туризмге дүниежүзінде үлкен қызығушылық пайда болды. Осыған байланысты бір жағынан трансшекаралық және халықаралық ғылыми зерттеулердің артықшылығы, соның ішінде БҰҰ Табиғатты Қорғау Конвекциясы (биоалуантүрлілік туралы, климаттың өзгеруі, жердің шөлденуі және деградацияға ұшырауы т.б.), басқаша қырынан МҰТП-ң өзіне тән табиғи жағдайларды ескере отырып, ғылыми туризмнің болашағы үміт күттіреді. Сонымен қатар, әлемдік деңгейдегі мақсаттарға ұқсастырылып жиналған мәліметтерге байланысты (мысалы Киота хаттамасы) зерттеуге деген үлкен қызығушылық бар. МҰТП ғалымдарға тек жұмыс жасауға жағдай жасайды, зерттеуге, күнелту және қажет сервистік қызметтерге қаржыны өздері табады. (ғылыми гранттар)

Турбизнес үшін, сонымен қатар жаратылыстану бағытында мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарымен (ЖОО) МҰТП арасында өзара үлкен қызығушылық бар. ЖОО – серіктестігіне өрісін кеңейтуі үшін студенттік іс – тәжірибеден өтуін ұйымдастырады. Кестеде МҰТП территориясы үшін ұсынылатын 10 маршрут берілген. Олар күн сайын 185-215 адамды қабылдай алады. Олардың жалпы ұзындығы 1183,1 км. Ұсынылған және бекітілген

маршруттарды тұтынушылардың қалауы бойынша түгелдей немесе жартылай қолдануға болады. Ұсынылып отырылған маршруттар негізінен Қарқаралы қаласынан не жақын поселоктардан автобуспен келетін келушілерге есептелінген. Бұл жағдайда олар автобусты – жаяу түрінде ұсынылады. Маршруттың жаяу бөлігін салт аттыға ауыстыруға болады. Бұл жағдайда маршруттар жеке салт атты болып белгіленген. Автокөлік болса тура Кент тауының сайымен өтетін көптеген маршруттар теліміне баруға болады.

1. Қарқаралы – Балапан кордоны - Әулиетас сайы - Найзақ тауы - Қарағаш кордоны – Қарқаралыға қайту - автобусты – жаяу маршрут, Әулиетас сайының табиғи кескіндемесімен танысуға мүмкіндік береді. Сайда қажыға барушыларға киелі орын бар, Найзатас тауы қызықты нысан, Қарағаш кордонына барушылар аңдары бар вольерді көре алады, кордонның музей салынған ескі мекемесімен таныса алады.

2. Қарқаралы – Қыштан сайы – Қарқаралы - автобусты – жаяу маршрут, қайталанбас табиғат, ескі будда ғибадатханасы өзіне назар аудартады, Андронов мәдениетінің (қола ғасыр) қоныс тебуі, арнайы әдемі ландшафтта демалуға арналып жасалған орындарда аялдауға болады.

3. Комиссар көлі – Комсомол шыңы – Құрөзек өзенінің алқабы – Комиссар көлі - жаяу маршрут, есте қаларлық әдемі пейзаждар және айналаны ең жоғарғы нүктеден көру мүмкіндігі.

4. Қарқаралы - Бақты телімі – Қарқаралы – жаяу автокөліктік маршрут, матрац тәрізді граниттердің әдемі телімдері, қарағайлы орманды көру, аз бұзылған табиғатпен танысу мүмкіншілігі. Арқарды бақылауға және қызықты әрі сирек кездесетін өсімдіктермен танысуға болады. Маршрутта өзен алқабында демалу мүмкіншілігі бар.

5. Қарқаралы – Қоңыртемірші телімі – Қарқаралы – жаяу – автокөліктік маршрут, қоршаған төңіректен тез көтеріліп тұратын аласатаулы массивпен танысу. Көптеген жерлерден және алыстан жақсы көрінетін ең биік шыңдар. Бұл, массивке кейбір жұмбақтылықты береді және эстетикалық маңыздылығын жоғарылатады. Ішкі алқаптардың кескіндемесі, аса үлкен емес сайлардан асып түсу және басқа да элементтер демалуға ықыластандырады, ол арнайы бөлінген жерде жүзеге асуы мүмкін. Массив шаруашылық қызметпен аз қамтылған, сондықтан үлкен танымдық құндылыққа ие.

6. Балапан кордоны - Әулиетас сайы - Найзақ тауы – Қарағаш кордоны - салт атты маршрут, көз тартарлық жерлері 1-маршруттағыдай.

7. Қарқаралы - Жасылай сайы – Қарқаралы – жаяу – автобусты маршрут, әдемі пейзаждар шыңдағы шығар есіктер, пикник жасауға қолайлылығы.

8. Қарқаралы – Қ.Аманжолов ауылы – таудағы сай – Қарқаралы – сайлардың қызықты рельефі, пикник ұйымдастыруға қолайлылығы.

9. Қарқаралы – Кент тауы – Қарқаралы - өткелдер мен өрлеулері бар, қиын жолмен жүруді жақсы көретін – автомобилистерге арналған автомобильді маршрут.

10. Қарқаралы – Кендара өзенінің алқабы – Нұрөзек өзенінің алқабы – Қарқаралы – автокөліктік маршрут, Қарқаралы МҰТП-не тән табиғаттың

ерекшелігі мен және әр түрлілігімен сүйсінуге мүмкіндік береді. Аса қиын емес жолмен ұзақ уақыт саяхатты ұнатушыларға арналған маршрут.

4.3 Экотуризмді ұйымдастыру кезіндегі орналасу орындарын таңдау

Туристік және рекреациялық қызметке арналған нысандарда орын таңдау барысында келесі принциптерді ұстанған жөн: функционалды, эстетикалық, экономикалық, ұзақ уақыттық және қоршаған орта мен туристер үшін қпауіпсіз болуы шарт.

Функционалдық- табиғат қорғау мақсатында және турстерге маршрут барысында қызмет көрсету, олар шынымен қажет жерде өте жақсы ұйымдастыруды қамтамассыз ету, мақсатқа сәйкес жұмыс жасау. Туристік маршрут бойындағы соқпақтардың жаппай кеңеюі, олардың жолға айналуы, рельефтің тегістелуі, кез-келген жыраны көміп тастау немесе жергілікті ылғалды жердің құрғауы да зиян.

Эстетикалық- бұл жасанды ландшафттарды қайта өңдеуге жаңа элементтер үшін қолданатын принцип. Туристерді көп жағдайда орналасу орындарының ландшафтқа қарама-қайшы келмейтін олардың пішіндері, оның үйлесімділігін бұзбайтын, керісінше қоршаған ортамен негізгі табиғи әдемілік сөзсіз тұтасып кететіндері қызықтырады.

Өміршеңдік-бұл орналасу элементтерінің болжанған қызмет ету мерзімі. Өміршеңдік қажетті талап, бір жағынан жақсы жабдықталған элементтердің өздерінің сақталуы, басқаша жағынан жиі жасалатын жөндеулердің салдарынан бұзылуы мүмкін, ландшафттың жақсы сақталуы. Өміршеңдік талаптарының астында көптеген құралдардың беріктігі және тұрақтығы, тұрғылықты жерге олардың қатаң орналасуы жатқанын ескеруіміз керек. Ол үшін климаттық жағдайлардың әсер етуіне немесе адамның кері іс- әрекетіне тұрақты материалды: табиғи тас, ағаш сүрегінің қатты түрін, ағаш діңінің ірі кесектерін пайдалану қажет.

Экономикалық- талап бойынша маршруттың жақсы жабдықталуы қиын емес арзан құрылымдарды, қолжетімді жергілікті материалдардан, қарапайым технологияны қолданып, қымбат емес стандартталған тораптар: жұмыстың арзандауы және мекеменің жұмысының бір бөлігіне туристердің өз күштерінің өз еріктерімен пайдалану мүмкіндігін білдіреді.

Қауіпсіздік-бұл туристердің маршрутқа келуі барысында қиын рельефті қауіпті телімдермен байланысты, жазым болатын жағдайлардың алдын алу, жайсыз климаттық ауа райы жағдайымен сипатталатын, табиғи кедергілер т.б. және сонымен қатар қоршаған ортаның қауіпсіздігіне кепіл беретін талап. Қорыта келгенде кез- келген маршруттың орналасу орны турстерге, адам үшін, табиғатқа нұқсан келтірмейтін, керісінше, табиғи ресурстарды сауатты, мәдени, ұқыпты және тиімді пайдалануға демонстрация жасауы керек.

Нысан таңдауда және олардың орналасу масштабын анықтау кезінде жеке үлкен емес аумақтағы жабдықталған бивактарға, қадағалаудағы соқпақтардың

шектелген санына туристердің шоғырлану қажеттілігіне байланысты есептеуде ұсыну. Олардың өлшемдерін есептеу үшін туристік соқпақтың аумағынан шығып, әр жаққа 3-5 м болатын сызық жүргізіп және тұрақтардың аумағын сонымен қатар бивак алаңдарын, 20-30 және 50-100 сәйкесінше периметр бойынша сызу. Маршрутты орналастырып, оның композициялық бірліктерін анықтау керек. Олар ландшафт, территория ерекшеліктеріне, туристердің құрамына және маршруттың мамандандырылуына байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Далада, жазықты және сумен аз қамтылған мекендерде, егер оларда шартты түрде ең болмаса бұталы өсімдік болса, онда маршруттың орналасуында ерекше көңіл бөлетін жерлер үлкен емес ормандар телімдері, ағаштардың жеке топтары, кез- келген су көздері, рельефтің табиғи кедір-бұдырлылығы және қатпарлығы комозициялы орталық болуы мүмкін.

Турстердің тек ауқаттануы үшін және түнеуге ғана емес, сонымен қатар күрделі маршруттың биік телімдерін көруге арналған орындары да әр бивактың эстктикалық мүмкіншіліктерін есепке ала отырып, барлық техникалық, санитарлық, және экологиялық шектеулер мен шарттарға сәйкес жабдықталуы тиіс.

Туристік соқпақтардың орналасуы маршруттар тізбегіне бағынады. Орналасудың деңгейі саяхаттаушылардың соқпақтан шығып кетпуіне жағдай жасауы керек. Маршруттың жоспарланған босату мүмкіншілігіне байланысты, ені 0,5-1,5 болуы шарт. Минимальды ені екі адамның үлкен жүкпен қатар қозғалуына мүмкіндік жасауы тиіс. Соқпақта еркін жүру биіктігі шектеулі 2м-ден аспауы керек. Соқпақта орналастыру барысында оған қысқарту жұмыстарын жүргізбеген жөн. Мүмкін болса, жайлап тау тізбегіне, төбеге, басқа да биіктіктерге көтерілетін айналмалы соқпақтарды сақтап қалу керек. Тау беткейлерін төтемен кесіп өтетін, сол композиция қайталана беретін немесе ашық өзен алқаптары тіксызық бойына кездесе беретін ұзақ соқпақтар салу орынсыз. Туристік соқпақтар торапты сипатқа ие көпшілік демалатын-жағажай, пикник алаңдары, көпшілік мерекелер ұйымдастыратын телімдерден айналып өтуі тиіс. Торапты соқпақтардан ландшафттың жақсы сақталуы және өсімдіктердің тапталуының алдын алу мақсатында радиалды соқпақтар жасау керек. Бұндай тарамдар басты соқпақтан мекеннің теліміне жайлы өту үшін, басты жолға, сонымен қатар жағаға, жағажай сызығына, қорғалатын табиғи нысанның шекарасына перпендикуляр орналасуы және аралары өте қысқа қашықтықпен орынды төсеу керек.

Көшіп жүрген туристерден келетін әсерге ландшафттың тұрақтылығы бірдей емес. Сондықтан таудағы және жазық жердегі, құрғақтағы және ылғалды жерлерде, әртүрлі тұқымды ағаштардан құралған ормандардағы табиғат қорғау соқпақтарының орналасуы да әрқилы болуы керек. Осыған байланысты, ең бірінші соқпақ төселген келесі телімдерге көңіл қою керек: тұрақсыз және сырғып кету, опырылып түсу, тас құлау, қар көшкіні қаупімен сипатталатын таулы аудандарға және рельефі ойлы-қырлы биік территорияларға; жыралы жүйе дамыған және белсенді өріс алған аудандарда; батпақтанған және су басып кететін ылғалды ландшафттарға; топырақ қабаты оңай бұзылатын аса

құрғақ ландшафттарға. Маршрутқа жол немесе туристік соқпақ- жол торабын таңдау барысында табиғатқа зиян келтірмеу мақсатында келесі ережелерді ұстанған жөн:

- Туристік маршрут үшін тұрақсыз ойлы- қырлы биік жартастары жоқ қыраттардың етегіндегі суайрықтарды, өзен жолымен табиғи ландшафттардың шекараларынан жағалай өтетін соқпақтарды және жолдарды қолдану;
- Аман болу үшін, бар соқпақты пайдаланып, жаңа соқпақ төсемеу;
- Жолдың қырынан қарағандағы сұлбасымен соқпақ топырағының гидрологиясын сәйкестендіру, тез бұзылатын топырақты телімдердің аса құрғақ немесе олардың ылғалды мекендеріне маршрут төсемеу;
- Жол –соқпақ жүйесін төсеуде туристердің ұсынылған мәдени-танымдық, сауықтыру және басқа да нысандарға баруына жағдай жасау, оларды қорғалатын және баруға тыйым салынған жабық табиғи нысандар мен территориялардан алып кету;
- Соқпақта жүрулеріне уақытша шектеу енгізу (белгілі бір күндер, сағат, мезгіл, ауа-райы жағдайы, туристердің белгілі саны т.б.)
- Тұрақсыз грундтармен, биік жартастармен ажыратылатын жерлерде, сонымен қатар туристер үшін қауіпті болуы мүмкін телімдерде арнайы жұмыстар қатарын жүргізу қажеттілігі туады:
- Қоршаған өсімдіктерді солуға әкелетін, мекеннің телімдерін су басу қаупін алдын алу үшін, су беті деңгейінің көлемін және бағытын ескеріп, үйілген топырақтан міндетті түрде соқпаққа төсем орнату;
- Мекеннің тым ылғалды және түсіңкі телімдерінде еңістіктерге топырақ қосу арқылы туристік соқпақтарды берік ету;

Ерекше сыз телімдерде соқпақты жабу үшін шырпы фашина, құрай, сырғауылдан төсем қолдану; соқпақтардың құмды топырақтағы тереңдігі 15-20 см.

Таулы телімдерде басты шыңның бағытына сай келмейтін үлкен ұзындықтағы жайпақ бөліктермен соқпақтың серпантинді суреттері дұрыс. Соқпақпен өтетін туристердің белгілі санында, оның көлденең қимасы 25-40 см болатын плита сияқты табиғи таспен жабылғаны ұсынылады, сонымен қатар плитаның ұзын осі турстердің соқпақтағы қозғалу сызығына көлденең өтуі керек. Табиғи тасты тағыда ылғалды жерлерге төсеуге болады. Жеке тастардың арасы 20-30 см болуы мүмкін, тастарды көлденең төсеу ұсынылады, түгелдей төсеуге болмайды. Жалпақ тас болмаған жағдайда соқпаққа күректің, темір ломның көмегімен алдын-ала өңдеу жасау керек және қиыршықтас, малтатастар тасты төсемнің одан әрі тегіс бола түсуіне қолданылады. Соқпақтың ерекше биік телісмдерінде әртүрлі пішіндегі және әрқилы деңгейде өзгере алатын, туристердің қозғалуына ыңғайлы сатыны қолдануға болады.

Көзтартатын алаңдар-туристік соқпақтарды орналастыруға тән элемент. Оларды панорамалы көріністерді көруге немесе басқа да көзтартарлық жерлерге тоқтайтын орындарға орналастыру керек. Мекенде жасалған жағдайға

қарамастан көзтартарлық алаңдарда топырақтан, плита тәрізді тастардан немесе ағаштардан жасаған дұрас. Алаңдарға қойылатын жалпы талап- олар 20 адамнан кем болмайтын туристік топтардың орналасуына есептелген болуы керек. Егер алаң тар болса, онда турстер оның айналасына орналасады дағ одан өсімдіктер, топырақ зардап шегеді және алаңға деген көзқарас қызықтырмайтын сипатқа ие болады. Басқа бір шарт- туристердің қауіпсіздіген қамтамассыз ету. Өйткені мекеннің әдемі көріністері тау шыңдарында, олардың беткейлерінде, құлама жар өзендерде, жеке жарлы жерлерде көрініс береді. Сондықтан бұл жердегі алаңдар тастар, тікенекті бұталар сияқты табиғи не ағаштан немесе темірден табиғи емес қоршауы болуы шарт. Жеке жағдайларды қауіпті зоналарды қарама-қарсы түстермен шектеуге я болмаса тыйым салушы және ескертуші белгілер қою. Жабайы аңдарды бақылайтын немесе айналаны қарауға арналған бақылаушы және шолушы мұнараларды тұрғызғанда туристердің қауіпсіздігне ерекше көңіл бөлінуі керек.

Түнейтін тұрақтарға алаң орналастыру, біржағынан туристердің келуінің қауіпсіздігн және ыңғайлылық шартын; ал екінші жағынан өсімдіктер мен шөп жамылғысының бұзылуының минималді дәрежеде қамтамассыз етуін талап етеді. Ең бастысы территориядағы тұрақтарды дұрыс орналастыру, торапты соқпақтан және бір- бірінен 150 м-ден жақын болмауы болып табылады. Бивак алаңдарының аумағы жоспарланған туристер тобының көлеміне байланысты 0,2 ден-2 га-ға дейін құбыла алады, өйткені орташа есеппен 20 адамдық туристік топты орналастыру барысында, алаңның өлшемі 5-8 шатыр сыятындай болуы керек.

Шатырлы зонаны жоспарлау келесі шарттарға жауап беруі тиіс:

- Алаңның нақты жағдайын ескеріп белгіленетін арнайы жердердегі алаңдардың әрқайсысы туристердің белгілі санына және саяхат шатырларына есептелінеді;
- Шатырларға бөлінген алаңдар ағаштардан, бұталардан 1м-ден кем болмайтын қашықтықта және өзара шатырлар арасы 2-3м қашықтықта орналасады;
- Алаңдар ашық жерлерде, алаңның орталығына, шалғынға, су көзіне, шығысқа және оңтүстік-шығысқа бағыт беруі керек.
- Алаңдарды тас құлауы, сел болуы мүмкін беткейлерде, су басу қаупі бар алқаптарды орналастыруға болмайды;
- Алаңға тым жақын жерде құрғаған, түбне кесілген, иілген ағаштар және басқа да туристердің өмірі мен денсаулығына қауіпті нысандар болмауы керек;

Шатырлар тігуге арналған телімдерді бивак алаңдарында белгілеп немесе қоршап қойған дұрыс. Нақты алаңдар орындарын белгілеп қоюға таптырмайтын тәсіл. Алдын- ала алаңда телімнің тегістелген жеріне әр жаққа 0,5-1 м-ден артатын шатырларды негіздеу болып табылады. Шатырдың негізгі және қырындағы нүктелерін бекіту кезінде ағаштың, ағаш түбірінің немесе ауыр тастардың болғаны дұрыс. Сонымен қатар алаңдарда табиғи төсемдерді қалдырмаған жөн. Шатырға орын таңдауда ең оңай және қолайлы тәсіл,

тереңдігі және ені 5-8 см болатын, субұрғыш жырашықта шатырлардың астына алаңның периметрін көрсету болып табылады. Қоршаған өсімдіктердің қалпына келуі мен қорғау шараларын бірге қолдануды ұмытпаған жөн. Бивак алаңдарында шөп егуге дайындық кезінде тапталған жерлерге минералды немесе органикалық тыңайтқыштарды, ал қажет болған жағдайда әкті себіп жыртуды енгізу керек. Егудің өзі топырақтың кейбір құрғауынан және күйіп кетуінен сақтауды қамтамассыз еткені дұрыс.

Туристердің демалуына, тамақ ішуіне, табиғатты бақылауларын орындықтар, жол бойына ақпарат тыңдау немесе басқа да іспен шұғылдану кезінде, жергілікті мекеннің жағдайына қарамастан маршрутта келесі құрылымдарды қолдану ұсынылады:

- Диаметрі 400-500 мм тігінен қойылған шөркелер;
- Ұзына бойына араланған немесе сегменттері кесіліп алып тасталған көлденең жатқан диаметрі 200-400 мм жеке бөренелерден орындықтар;
- Бөренелерді көлденеңінен диаметрі 400-500 мм етіп, ағаштың 1 кесегінен жасалған, тік арқалы орындықтар;
- Кей жерлеріндегі бұташықтары сақталған иілген бөренелерден, кесілген ағаш түптерінен орындықтар және креслолар;
- Жеке қойтастар, тастар;

Тұрақтардағы столдар да орындықтар сияқты қалың бағаналардан кесілген жеке бөренелерден, брустерден жасалғаны дұрыс (5-сурет). Ағаш төс және шөркелер столдың беткі бөлігі бола алады.

5-сурет. Демалуға арналған тұрақты стол

Орманы аз жерлерде столдың

Орманы аз жерлерде столдың орнына беті тегіс тас кесектерін қолдануға болады. Ағаш столдың биіктігі жерден 700-750 мм-ды құрағаны жөн, ал үлкен шөркелерден жасалған столдар үшін 500-600 мм рұқсат етіледі. Столдың

үстіңгі көлденең бетін олифпен сіңіріп, түссіз лакпен бояған дұрыс (6-сурет). Стационарлы орындықтар сияқты столдың аяқтарын, тас қосып тптап, тегістеу арқылы топыраққа 500-700мм тереңдікке көму керек. Туристердің заттарының жайлы орналасуына, бірінші кезекте азық- түлік пен ыдыстарының орналасуына әртүрлі қарапайым сөрелер қолданылады. Олар тік столбтарда бекітілген ағаштан жасалған сөрелер жиынтығы көрінісін береді, сәйкесінше бұндай сөрелерді тек ұзақ жолдағы туристік аялдамалардан кездестіруге болады. Пайдалы заттардың біреуі қаңқасы сырғауылдан жасалған аяқ киім және киім жаятын кептіргіштер. Бірақ, олардың қызмет көрсету мерзімі шектелген, ал олардың көбісі көп жағдайда ошаққа отын болып кетеді. Одан да ошақтан 1-3м қашықтықта бр немесе екі қос сырғауылды орнату, туристер оларға өздері жіп тартып, сулы киімдерін жая алады. Сырғауылдарды туристер пайдаланбайтын ошаққа қарсы бетте орналастырған жөн, ұсынылатын сырғауылдың жуандығы- 200мм-ден кем болмауы, ал биіктігі жерден- 1500-2000мм, қазу тереңдігі -600-800 мм болуы керек.

6-сурет. Демалуға арналған стол

Ошақтың қарапайым түрі 2-3 шешілмейтін ілмегі бар туристік ыдыс еркін сыятындай, топырақтың жамылғысы алынып тасталған, ортасында П-тәрізді металдан жасалған тіреуі бар, биіктігі 750-850 мм, ал ұзындығы 1200-1400 мм, диаметрі 1,5м және одан да кең алаңда орналасуы мүмкін. Тіреуді топыраққа 700мм-ден кем болмайтындай етіп қазып, орнату керек. Туристер мен демалушыларға қайта-қайта бақылау жасайтын туристік маршруты немесе демалу зонасы бар жерлерге барынша қиын және көп құрылымды мақсатты пайдалануға болатын металдық темір ошақтармен жабдықтау ұсынылады.

От жайылып кетпеу қаупіне байланысты кез-келген ошақты аршылған жиекпен қоршау; орманның жанғыш материалдары кездесетін кесілген ағаштардан, мүктерден, шөптерден құрғақ қамыстары бар телімдерден алыста, ал ағаштардан 5-8 м қашықтықтан жақын орналастырмау (6- сурет); аз орманды мекендерде маршрут барысында жанар-жағар майды үнемдеу үшін, өрт

қауіпсіздігін қамтамассыз ету мақсатында, сонымен қатар қатты желді телімдерде ошақтардың орнына арнайы саяхаттық туристік ошақ ұсынылады. Бұл ошақтың негізін биіктігі 25-30см болатын 2 сүйеу қабырға және 20-25 см-де топыраққа бекітілген тастар құрайды. Үлкен тастар болмаған жағдайда жуандығы 2 кірпіштен кем болмайтын плиталар немесе кірпіштер қолданылады. Сүйеу қабырғаларына анкерлермен немесе келесі тасты қабатпен темір тор бекітіледі. Екі сүйеу қабырғаларымен ошақтың тереңдігі 90-100 см-ді құрауы керек, ал үшінші жан-жағы тұйықталған қабырға 60-70 см биіктікте болғаны жөн.

7-сурет. Экологиялық туризмде ошақтарды орналастыру

Маршрутта шомылатын орындарды орналастыру су айдынының түбін, жағаларды, жағажай телімдерін тазалаудан тұрады; жағаның құрғақ телімдерінен тез бұзылатын құламаларға бастау алатын, жерлерге, су биіктігі 1-1,5м-ге жететін жағажайдың батпақты немесе таяз зоналы орындарына тасты алаңдарды немесе ағаш өткелдерді тұрғызу (8-сурет);

8-сурет. Сулы немесе батпақты телімдерге өткелдер орналастыру

күн ваннасын қабылдауға жағажай және көгалдарды орналастыру. Егер жасанды су айдынын жабдықтау көзі аз қуатты бұлақ болса, онда аумағы 5-8 м² су жырып кеткен ванна орналастыру және оны көлбеу ағашты төсеммен бекіту,

су айдынын жасауға ең ыңғайлысы дайын жасанды шұңқырдарды және мекеннің қатпарларын қолдану.

Туристердің табиғи су айдынына шомылуына және жасанды су айдыны ваннасын жасауға жағдай болмаса шайынатын орындар тұрғызу керек. Бұндай қарапайым шайынуға арналған орындарды маршруттың жолында кездесетін спорт және ойын алаңдарына да орналастырған дұрыс.

Туристік маршрутта тазалық жұмыстарын жүргізу, тұрмыстық қалдықтарды, қоқыстарды жою басты мақсаттардың бірі болып табылады. ЕҚТТ-дың басым көпшілігінің басты ережесі- маршрутқа өзіңмен бірге әкелгендеріңді , өзіңмен қайта алып кет. Бұл ережеге сәйкес, сол орында жоюға келмейтін заттардың бәрін маршруттан алып кету қажет. Саяхатқа жиналғанда қаптаманың тез жойылатынын және табиғатқа еш зиянын тигізбейтінін таңдап, шыны, темір, пластмас және полиэтиленді қысқартқан немесе алмаған жөн. Бивак алаңдарында қоқыс жинауға арналған орынды ық жақтан, тамақ ішетін және туристердің демалатын орындарынан 30-50 м қашықтықта таңдау керек. Қоқыс жәшіктері өзінің сырт бейнесімен қоршаған ландшафтты бұзбас үшін және жанғыш қоқыстарды өртеуге мүмкіндік беруі үшін оларды темірден жасап, топыраққа берік орнату керек. Бұндай қоқыс жәшігі орналасқан жерді бағыттаушы стрелкамен белгіленген жөн.

Адам көп келетін туристік маршруттарда қоқыс жәшігінің қасына, торапты соқпақтан немесе бивак алаңдарынан үлкен ара қашықтықта (40-60м) дәретханалар орналастырған дұрыс (9-сурет).

9-сурет. Экологиялық туризмде дәретханаларды орналастыру

Дәретхананың нақты құрылымы жергілікті жердің жасалған жағдайына, құрылыс материалдарына және туристік лектің көптігіне байланысты. Ең қарапайым дәретхананың құрылымы, биіктігі 1,5м шарбақпен қоршалған, саңылаулары бар жуан ағаштөспен жабылған жіңішке шұңқыр. Дәретханадарды шалаш-үй тәрізді етіп жасау орынды.

Дәретханаға апаратын соқпақтар сәйкес бағыттаушы болуы, ал дәретханалардың өздері өсімдіктер әлемі және рельеф кедір- бұдырлығынан сыр бермеуі керек. Туристерге басты талап құрылыстарда, маусымның аяғында әр туристік топтардан кейін жасалатын тазалық жұмыстары, дизенфекция мен қол жеткізетін тазалықты әрдайым сақтау.

Туристік маршруттарда инфрақұрылымдық нысандарды орнату барысында келесі ұсыныстарды ұстану қажет:

- Құрылыстар мейілінше табиғи экожүйені бұзбағаны жөн;
- Құрылыстар максималды көзге түспейтіндей болғаны, олар қоршаған ортадан басым болмағандығы және осы мененнің материалдарынан: тастан, ағаштан, құм кірпіштен жасалғаны дұрыс, ал асбестты жабын, кірпіш, шлакоблок сияқты материалдар қолданылмауы тиіс;
- Туристік нысандар әкімшілік мекеме зонасынан және парк шеберханаларынан алыста орналасуы керек.

5- кестеде жаңадан ұсынылған маршруттардың сипаттамасы берілген.

5-кесте

Жаңадан ұсынылған маршруттардың сипаттамасы

№	Маршруттың өту нүктелері	Мезгіл	Маршрут түрі	Маршрут ұзақтығы	Маршуттың жалпы ұзындығы	Топтағы адамның максимальды саны	Рекреациялық жүктеме
1	2	3	4	5	6	7	8
Автобусты- жаяу							
1.	Қарқаралы-Балапан-Әулиетас сайы-Найзақ тауы-Қарағаш кардоны-Қарқаралығы қайту	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	97,2	20	Күніне 2 топ
2.	Қарқаралы-Қыштан сайы-Қарқаралы	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	91	20	Күніне 1 топ
3.	Қарқаралы-Бақты телімі-Қарқаралы	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	291,3	20	Күніне 1 топ
4.	Қарқаралы-Қоңыртеміршi телімі-Қарқаралы	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	272,8	20	Күніне 1 топ
Жаяу							
5.	Комиссаров көлі-Комсомол шыңы-Құрөзек өзенінің алқабы-Комиссаров көлі		экскурсиялық, танымдық	1 күн	24,4	20	Күніне 2 топ

5-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7	8
6.	Балапан кардоны-Әулиетас сайы-Найзақ тауы-Қарағаш кардоны	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	8,6	10	Күніне 1 топ
7.	Қарқаралы-Жасылай сайы-Қарқаралы	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	86,2	10	Күніне 1 топ
8.	Қарқаралы-Қасым Аманжолов ауылы-Қазымбет сайы-Қарқаралы	жазғы	экскурсиялық, танымдық	1 күн	92	10	Күніне 1 топ
Автокөліктік							
9.	Қарқаралы-Кент тауы-Қарқаралы	жазғы	қауіпті, жоғары жылдамдықты көліктерге арналған	1 күн	163,7	5 машина	Күніне 1 топ
10.	Қарқаралы-Кендара өзенінің алқабы-Құрөзек өзенінің алқабы-Оян-аға су қорғау орны-Қарқаралы	жазғы	экскурсиялық	1 күн	55,9	5 машина	Күніне 3 топ

5 Экожүйелерді қорғау бойынша ұсыныстар

5.1 Экожүйені қорғау

ҚР-ның экологиялық қауіпсіздік Концепциясына сәйкес барлық қоғамдық қарым-қатынастарды зерттеу экожүйелік амал болып табылады. Оның негізінде «ғылыми-негіздік кешенді шектеулер, экологиялық рұқсат етілген табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған орта сапасын басқаруды теңестіруді қамтамассыз ететін нормативтік немесе шаруашылық немесе басқа қызмет түрінің ережелері жүзеге асады».

Сонымен қатар, экожүйелік амал-басты ұлттық және халықаралық табиғатты қорғау конвенциясы, стратегиясы және олардың әрі қарай жаһандану жоспарларын есепке алып дамыту болып табылады. Осының барлығы экожүйелік амал тарапынан табиғатты қорғау саясатын қайта қараудың қажеттілігіне куаландырады.

Бұл міндеттерді жүзеге асырудың бастапқы сатысы Ұлттық парк территориясының экожүйе классификациясының талдамасын жасау, оларды тізімге алу және экожүйе картасын жасау, экологиялық зерттеулердің негіздік базасы және табиғат қорғау шараларын жоспарлау болып табылады.

Экожүйелік амалда территориялық бірлік биогеоценоз ұғымына сай келетін экожүйе болып табылады. Ол рельефтің пішішіне ең қарапайым шектеулерде топырақты-өсімдікті жамылғы бірлігі белгілері бойынша, биотоптың өміршеңдігі үшін жасалған жағдай бірдей сақталады. Олардың әрі қарайғы классификациясы геологиялық-геоморфологиялық, литологиялық, эдафикалық, фитоценологиялық және басқа да белгілер ұқсастығы негізінде зерттеулердің масштабына қарай жасалады. Табиғи және антропогендік факторладың әсер етуіне және олардың тұрақтылығына экожүйелік реакцияның біртекеті болуы қажет жағдай.

МҰТП-тің басты міндеті фондық дәрежеде немесе шарттық түпкілікті жағдайда биоалуантүрлілікті сақтау және табиғи экожүйелерді қорғау, бұзылған табиғи кешендерді қалпына келтіру болып табылады. Бұл міндетпен қорғаудың сапасы жақсартуды қамтамассыз ететін ғылыми негіздік шараларды жүзеге асыру қажет.

Бұрынғы КСРО және басқа да елдерде ЕҚТТ үшін дәстүрлі жағдай өсімдіктерді, жануарлар әлемін, орманды қорғау жеке қарастырылады, ережеге сай шаралар мен іс-әрекеттер үйлеспейді, сондықтан да нәтижесіз. Экожүйелік зеттеулердің парадигмасы биоталық және абиотикалық орталардың барлық компонеттерін өзара байланыста және өзара шарттастықта қарауды жөн санайды. Бұл- әртүрлі процестердің және құбылыстардың себеп- салдарын түсіндіруге, дер кезінде қарсы өзгеріске әрекет етуге мүмкіндік береді.

Экожүйелік амалды табиғатты қорғау шаралары бір жақты бола алмайды, олар бірлескен қарапайым экожүйені беретін, олардың биоалуантүрлілігін және тіршілік ету тұтастығын (биотоп) және қорғау кепілдігін қамтамассыз ететін кешендік амалға негіз болуы керек. Құрылымы және тіршілік ету мекенінің

жағдайына жұмыс істемей, жеке түрді сақтауға болмайды. Экожүйелердің жіктелуінде кеңістіктік географиялық фон ландшафт болып табылады, сондықтан құрылымдық және ландшафттық алуантүрлілікті сақтау биологиялықтың да сақталуына кепілдік береді. Осылайша, экожүйені қорғауға келесілер ұсынылады:

- Тізімге алу, экожүйелердің картографиясы және олардың жағдайыне заманауи баға беру;
- Экожүйе картасының кешендік тізімін, бағалау картасын және оның негізінде болжаулық типтегі карта жасау;
- Есепте бар және мәселелі экожүйелерде мониторинг ұйымдастыру;
- Бұзылған экожүйелерді қалпына келтіру бойынша шаралар жүргізу;
- Экожүйені қорғау бойынша шаралар жүргізу.

5.2 Ауа бассейнін қорғау

Қаркаралы МҰТП-ң территориясының ауа бассейніне кен өндіру және баритті қайта өңдеумен айналысатын «Қазақмыс» кен-байыту комбинатының шығарылымдары үлкен әсер береді. Шығыстан бағыт алған желді күндері ҚМҰТП территориясына экожүйеге әсер ететін бариттік шаң шығады.

Қазіргі кезде Ұлттық Парктің территориясына аймақтық ластанудың көп бөлігін қойып отырған сыртқы көздердің әсері, қатаң экологиялық бақылау енгізумен және Орталық Қазақстанда, Батыс Сібірде және Орал өнеркәсіптік ауданының кәсіпорындарындағы тазалау жұмыстарын жетілдіру және қайта жасауға байланысты жайлап қысқарады.

МҰТП үшін ауа бассейніне минималді әсер беретін шаралар жиынтығын қарастыру қажет. Бұл үшін кардондарда энергияны үнемдеу мақсатында дизельді электр индекаторлары орнына күн көзі батареяларын қолдану ұсынылады. Атмосфералық шығарылымдарды азайтудың басты шарасы жергілікті ластану көзі болып табылатын жылумен қамтамассыз ететін жылу ошақтарын орталықтандыру және Ұлттық Парктің рекреациялық зонасын газдық жанар-жағар майға ауыстыру. Бұл- көптеген кішігірім жылу ошақтарын жоюға, сонымен қатар жеке тұрғын үйлерді газ пештерге ауыстыруға мүмкіндік береді.

Жолдарды жөндеу және автокөліктер легіне қатаң реттеу жасау, Ұлттық Паркте ауаның және топырақтың зиянды қалдықтармен ластануын азайтады.

Қорғалатын зонада орналасқан мал шаруашылығы кешендерін қалдықты желдетіп тазалайтын арнайы желдеткіш құралдармен (ФРУ, УТ-Ф-12) жабдықтау керек. Мал шаруашылық кешендерінің айналасына ағаштар мен бұталарды отырғызу, яғни санитарлы- қорғау шараларын ұйымдастыру.

Ауаны қорғау шаралар жиынтығы келесілерді қамту керек:

- Кардондарға дизельді электрлібекеттер орналастырған болса, олардың ауа бассейніне кері әсерін минемалды ету;

- өрт қауіпсіздік индекстерін анықтайтын бекет және автоматты газоанализаторлармен жабдықтаған 3 мониторинг постын жасау арқылы ауа бассейнінің жағдайына мониторинг жүргізу;
- Автокөліктерден шығатын заттардың ластану қалдықтары РШК шегінен аспайтын автокөліктерді ғана парк территориясына өткізу;
- Шлагбаум шектеулерін орнату арқылы Парк территориясының осал жеріне демалушылардың моторланған қозғалысына шек қою.

5.3 Су көздерін қорғау

Су ресурстарын қорғау шаралары суды ластанудан қорғау және тазалау, суаттарды және шомылатын су айдынын ұйымдастыруға бағытталған болуы керек. Берілген аймаққа судың қажеттілін міндетті түрде есепке алу және жаңа технологиямен ұйымдасқан экономикалық шараларды қабылдай отырып, су ресурстарын басқару стратегиясы бойынша қатаң шараларды ұстану.

Қатаң қорғау нысанына әртүрлі ластануға ұшыраған беткейлік сулар алынуы керек.

Туристік соқпақтар мен су ағысы қиылысқан жерлерде жағабекіністерін нығайту шаралары үлкен мағынаға ие. Көлдің жағасына туристік топ аялдау үшін арнайы демалатын орындар дайындау.

Су көздерінде су сапасын сақтау бойынша басты шара ҚР-ң «Су кодексін» қатаң түрде сақтау болуы керек. Сонымен қатар, жергілікті халықтың арасында ағартушылық және тәрбиелік жұмыстар жүргізу.

Беткейлік суларды ластанудан, батпақтанудан, су эрозиясынан, таусылудан, су ағар тербелісінің азаюынан және жануарлар мен құстардың тіршілік етуіне жағдайдың нашарлауынан қорғау және су режимін жағымды қолдану мақсатында ҚР-ң Су кодексіне сәйкес су қорғау зоналары және суды пайдаланудың ерекше жолақтары бекітіледі.

Сонымен қатар ҚР Үкіметінің 16.01.2004ж №42 қаулысымен бекітілген су қорғау зоналары мен жолақтарды бекіту Ережелеріне сай су қорғау аймағында және жолақтарда: құрылыс, атқылау жұмыстарын жүргізуге, пайдалы қазбаларды өндіру, кабель, құбыр және басқа да коммуникация төсеуге, бұрғылау жұмыстарына тыйым салынады.

Санитарлы-қорғау мағынасына ие және шаруашылық қызметі шектелген территория болатын, су қорғау аймағынан су қорғау жолақтары бөлінеді. Олардың ұзындығы өзен алқабының түбін және формасын есепке алып анықталады.

Су қорғау аймағының шегінде кейбір демалу нысандарын жоспарлау мүмкіндігі бар. Бұл құрылыстар жергілікті сумен, кәріз жүйесімен, қатты қалдықтарды жинаумен және алып тастаумен қамтамассыз етіледі.

Ұлттық Парктің қорғалатын аймағында барлық мал шаруашылық кешендерінің, ірі қараның жазғы жайылымы, тыңайтқыштар қоймасы және қи қоймалары, қырман, елді –мекендердің құрылыс жағдайы қарастырылады.

Парк территориясында пестицидтерді қолдануға тыйым салынады, парк территориясының қорғалатын аймағында олардан бас тарту көзделуде.

Сонымен қатар беткейлік сулар мен су көздері жоспарланған нысандар мен жергілікті мекендеде ластанудан қорғау үшін су жинайтын бассейндерден бөлек келесі шараларды жүргізу керек:

- Ақаба суларды міндетті биологиялық тазалау жүйесімен дербес және орталықтандырылған ұйымдасқан кәріз жүйесі;
- Су көздеріндегі ұйымдастырылмаған шығарылымдарға қадағалауды нығайту;
- Ұлттық Парктің қорғалатын аймақтан тыс ауылшаруашылық мәдениетіне, егістік жерлерді суаруға тазаланған суағар пайдалану;
- Ластанған беткейлік суларды реттеп отыру және бұрып жіберуді ұйымдастыру;
- Жылқы, ірі қара ауласына су өткізбейтін еден төсеу;
- Ұлттық Парктің қорғалатын аймағындағы егістік алаңдарда көп жылдық шөптердің көлемінің артуы (52% дейін);
- Эрозияға қарсы кешенді шараларды ұйымдастыру;
- Ұлттық Парктің қорғалатын аймағында жазық қорғаушы орманды жиектер жасау;
- Биологиялық тазарту бекетін салу;
- Өзеннің су баллансын реттеп отыру.

Жер асты суларын құрғаудан және ластанудан қорғау мақсатында келесілерді жүзеге асыру қажет:

- Жер асты суының қорын анықтау мақсатында арнайы ізденіс жұмыстарын жүргізу, олардың пайдалану тәртібін анықтау жіне санитарлы аймақтық шекараны белгілеу;
- Су дуалы территориясының жалпы санитарлы-техникалық жайлы орналасуы, оларды шығынның динамикалық және статистикалық деңгейін дебит есебі бойынша өлшеуші-бақылаушы құралдармен жабдықтау;
- Суды қолдануға және суды бұруға қатаң есеп жүргізу; қызмет жасамайтын және істен шыққан құбырларды тасымалдау үшін тығынмен тығындау;
- Мемлекеттік Стандарт (МемСТ) талаптарына сай су сапасына әрдайым қадағалау жүргізу (химиялық, бактериологиялық құрамына);
- Су көздерін қоршау; мал суаруға су көзінен 5-10 м қашықтықта арнайы ыдыстар орналастару;

Бұдан бөлек, беткейлік суларға қосымша гидропосттар тұрғызу және қызмет жасап тұрған гидропосттарды заманауи құралдармен жабдықтау арқылы экологиялық мониторинг жүргізуді қамтамассыз ету (химиялық зертхана, су деңгейін автоматты өлшеуіштер).

Су көздеріне экологиялық паспорт жасау барысында радиогидротехникалық зерттеулер жүргізуді, су көзінің және топырақтың

фиторемидиациясын, ихтиопаразиттік жағдайларды, су көздеріне кешенді бағалау жүргізілуді қадағалау.

Экологиялық-ағартушылық қызметін кеңейту мақсатында Ұлттық Парк территориясына және оның қорғалатын аймағында су көздерін ашу және тазалау экологиялық маршрутын төсеу ұсынылады.

5.4 Ландшафттарды қорғау

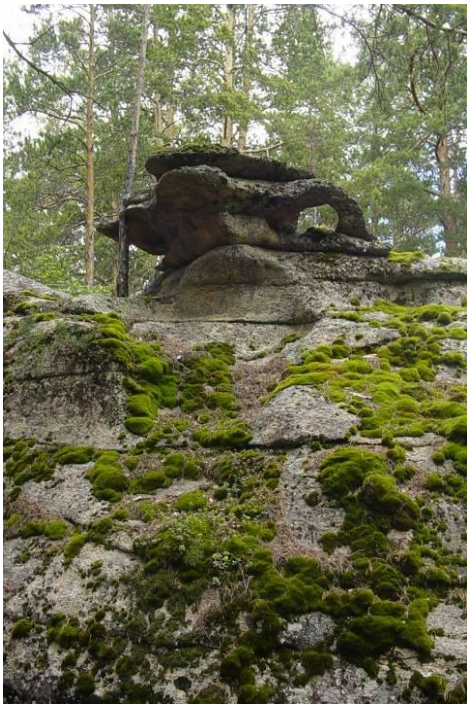
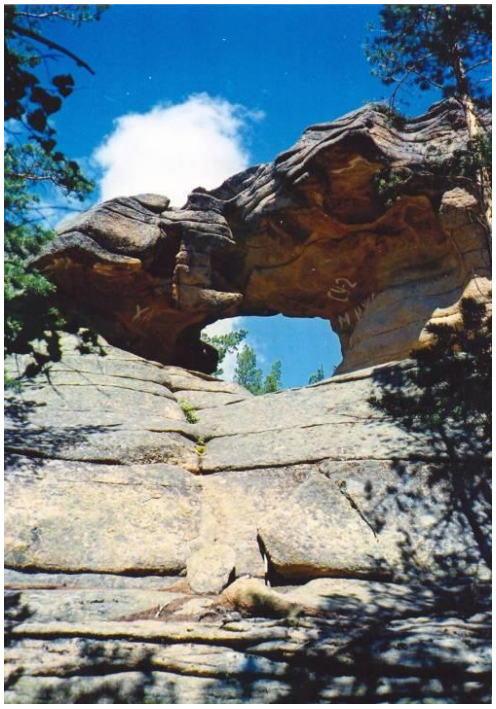
Табиғатты қорғау шаралар өндемесі рекреациялық туристік жоспарлау территориясында ландшафттық-экологиялық факторлардың жан-жақты кешенді есебіне негізделуі керек. Берілген контекстте басты жоспарлы-жобаланған жұмыс табиғи кешендердің шамасын және оларды қолдану арасындағы пропорцияларды ұстану мақсатты жұмысымен, жобалаушыларға ландшафтты-ресурсты көрсеткіштердің сандық және сапалық шамасы сәцкес келуін қадағалайтын ландшафт тұрақтылығының жүйелі концепциясы бола алады.

Тұрақты ландшафттың рекреациялық- туристік жүйелік концепциясында, әсіресе Қарқаралы МҰТП-де өзара байланысқан 3 деңгей ерекше ажыратылады:аймақтық, өңірлік және жергілікті. Аймақтық деңгейді сақтау заттар және энергия айналымында және биогеохимиялық лекпен қосылып бекітілген, өсімдік-топырақ жамылғысы аймағының ерекше МҰТП территориясында табиғи құрылымды сақтау ландшафттық ұйымына кіреді. Далалық және ормандық ландшафттарды сипатталған территория парктің аралық аймағында жерді жырту өзінің шекті деңгейіне жетеді және шаруашылық жүктемесі шекті деңгейден асады. Бұл, ландшафтта жағымсыз процестер мен жағдайлардың тууына себеп болды, олардың қатарына эрозия, тұздану, тығыздану, топырақ грунтының дефляциясы бар.

Өңірлік деңей экологиялық жүйедегі тұрақты ландшафтта соңғы табиғат қорғауды пайымдайды. Физикалық- географиялық шекаралармен және МҰТП шекарасымен және оның аралық аймағымен шектелген территорияларды қалыптасқан ПТК құрылымымен қорғау. Бұл деңгейде орман массивін ондағы су қорғау және топырақ сақтау қызметтерімен бірге сақтау көзделеді; су қорғау және табиғат қорғау қасиетіне ие батпақтар; беткейлік сулар және грунттық сулар «аккумуляцияланған» аумақтар; арнайы топырақ қорғау шаралары. Кері процесстерді бейтараптандыруға, шаралар қолдануға және қадағалауға мониторингтік бақылау жүйесін ұйымдастыру қажет.

Табиғат қорғау шаралар жүйесінде ландшафттық қызмет ету өлшемдерінің тәртібі Қарқаралы МҰТП территориясында айрықша орынға ие, қызметтерді аудандастырудың құрылымы шегіне сай: 18565 га-қорықтық тәртіпті аймақ, 8461 га- экологиялық тәртіпті аймақ, 24233 га- туристік және рекреациялық қызмет аймағы, 39064 га- шаруашылық қызметі шектелген аймақ.

Тұрақты ландшафттың экологиялық жүйесінде жергілікті деңгейге табиғи және антропогенді қарым-қатынастарды құрайтын нақты ПТК-ға ерекше орын бөлінеді. Бұл деңгейдің басты міндеті- биологиялық өнімділігі мен табиғи ресурстық шамаларды теңестіру, бәрінен бұрын ландшафттық және биологиялық алуантүрлілікті сақтауды қамтамассыз ету. 10-суретте ҚМҰТП-нің таулы және далалы ландшафтының алуантүрлілігі.

10-сурет. ҚМҰТП-нің таулы және далалы ландшафтының алуантүрлілігі

Табиғат қорғау шаралары ішінде қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді әрекетті ажырата білу керек. Қысқа мерзімді әрекетке Қарқаралы МҰТП-ң қызмет жасап тұрған аймақтарына бару үшін шектелген мерзім енгізуді және маусымға байланыссыз туристік соқпақтарды ауыстыруды жатқызуға болады. Жергілікті деңгейде табиғат қорғау шараларына өңдемені ұзақ мерзімді етіп жасаған жөн. Бұл арқылы біз әртүрлі әрекетті міндеттерді шешетін, жерді оңтайлы пайдалануды анықтауды көздейміз. Жергілікті деңгейде агроорманмелиорациясын, топырақты эрозиядан қорғауды, жерді пайдалануды және қоныстануды, соның ішінде аралық телімдердің яғни экотондардың жасалуын қадағалау керек. Ұзақ мерзімді табиғат қорғау шараларын қолдаудың және өңдеудің ең соңғы мақсаты- өздігінен реттелетін , тұрақты, жоғары сапалы ландшафтты жасау болып табылады.

Ландшафттық картаға сай, Қарқаралы МҰТП территориясында беткейлік шатқалдар жеткілікті кең деңгейде берілген. Беткейлік ПТК табиғат қорғау шаралар жүйесінде басты орын эрозияға қарсы кешенді шектеуге тиесілі. Беткейлік ландшафттарға жасалған көптеген зерттеулердің нәтижесінде оларға әсер еткен әртүрлі антропогендік факторлардың, оның ішінде туристік факторлардың әсерінен ландшафт аралық және ландшафт ішілік механизімінің

бұзылуы жүретіні және осыдан эрозиялық процестердің дамуы болатыны дәлелденген. Беткейлік ландшафтқа рекреациялық-туристік жүктемеде жоспарланған және жобаланған деңгейде эрозияға қарсы шараларды қарастырған дұрыс.

Табиғат қорғау қызметі шегінде бүгінге дейін ЕҚТТ-да рекреациялық-туристік қызмет үшін территорияны жоспарлау және жобалауда белгілі қиындықтар туғызатын нысандарды орналастыру инфрақұрылымына негізгі ландшафттық- экологиялық талаптар жасалған жоқ. Әртүрлі құрылыстар салдарынан жол құрылысы, ғимараттар және ойын-сауық нысандар кешенін тұрғызғанда табиғи ландшафттық құрылымның өзгеруіне, жылу және су режимінің, жер, қорының қысқаруына, топырақтың, беткейлік сулардың және жер асты суларының ластануына әкелетін ландшафтты-экологиялық мәселелер туындайды. Сонымен қатар, кері геоморфологиялық процестердің белсендірілуін тудыратын әртүрлі токсонометриялық деңгейдегі табиғи-территориялық кешендердің, тұрақтылық механизімінің бұзылуы байқалады.

Ландшафтты кешенді қорғаудың басты жолдары келесілер:

- Ландшафтты бұзылмайтындай ету (ерекше қорғалатын телімдердің және аймақтардың белгіленуі, жоспарлау шешімдері, табиғатты пайдалануға шектеу);
- Ландшафтты қалыпқа келтіру (бұзылған жерлерге рекультивация жұмыстарын жүргізу, өсімдіктер бірлестігін қалпына келтіру);
- Ұлттық Парктің жалпы мониторингін құрайтын басты мониторинг ландшафттық мониторинг болып табылу;

Ұлттық Паркте табиғат қорғау зерттеулерін ұйымдастыруда алғашқы кезектегі жұмыстар болуы керек:

- Рекреациялық лекке жан-жақты, нақты несеп;
- Қоршаған орта жағдайы бойынша өсімдік, топырақ және қар жамылғысына техногенді жүктеменің аумақтық бірлігіне нақты сандық көлемін анықтау мақсатында тәртіптік бақылау ұйымдастыру;
- Ұлттық Парктің су көздерінің ауыр металдармен әсіресе стронциймен «ластануына» геохимиялық және медико-биологиялық қосымша зерттеу жүргізу;
- Рекреациялық кешендерді құнды табиғи ландшафттар оңаша қалатындай немесе аяушылық ететін рекреациялық жүктеме аймағында қалатындай етіп орналастыру қажет;
- Рекреациялық құрылысы бар және құрылыс жобаланған жерлерде территорияларға инженерлік дайындық жүргізу; келушілерге қызмет көрсету аймағына жағалық жиек және жағажай орналастыру;
- Рекреациялық құрылыстар, жол және коммуникация төсеуді ландшафттық аз құнды телімдеріне орналастыру.

Сонымен қатар, беткейлік бұзылу процестерінен сақтану үшін келесі шараларды қарастару қажет:

- 45˚-тан жоғары құлдилық беткейлерде антропогендік әсерлерді минимумға апару;
- Жеке жобалауда кардон немесе станциялы құрылыс салуда тегіс немесе біршама тегіс алаңдарды таңдау;
- Жол салу МемСТ- қа сәйкес соқпақ төсеуді немесе шаруашылық жолдарды жөндеуді қызмет етуші мамандардың қауіпсіздігін есепке ала отырып жүзеге асыру;
- Тау беткейлерінде жыралардың пайда болмауын қарастыру мақсатында сумен қамтамассыз етуді және су бұруды жоспарланған құрылыстарда ғылыми негізделгенін қарастыру.

5.5 Топырақ жамылғысын қорғау

Қарқаралы МҰТП территориясында топырақ жамылғысын қорғау негізінде жоспарланбаған орманды кесуге жол бермеу, қорғалатын және шаруашылық қызметі шектелген аймақта мал жаюды және экожүйелерді өрттен сақтау мағынасына саяды. Соңғы жылдары рекреациядан өрлеу алған кері әсерлер (су эрозиясы, дефляция) айқын байқалуда.

Осыған байланысты парк территориясында жүру тек төселген және бекінген жолдармен және соқпақтармен өтуі керек. Бұзылған территорияларда топырақ жағдайына бақылауды ұйымдастыру, рекреациялық қолдануды шектеу немесе тыйым салу.

Шаруашылық қызметтің реттелуін тәртіп және қорық аймағында құрылыс жұмыстары аяқталысымен жерге көлемді рекультивация шараларын жүргізу керек.

Сонымен қатар, келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

- Эрозияға қарсы өңдеме жасау және оны жүзеге асыру;
- Ұлттық Парк территориясында және оның қорғалатын аймағында орналасқан ашық кеніштерді жайлап жою және жаңа өңдемелерді жасауға тыйым салу;
- Ұлттық парк территориясында және оның қорғалатын аймағында барлық бұзылған жерлерге міндетті рекультивация жасау;
- Ауа және топырақ жамылғысын ластайтын, стационарлы және қозғалатын парктың ластаушы көдерінен шығатын зиянды шығарылымдарды азайту бойынша шаралар өндемесін жасау және жүзеге асыру;
- Пестицидттерден толықтай бас тарту және минералды тыңайтқыштарды пайдалануға шек қою;
- Автокөліктерден, тұрмыстық-коммуналды мекемелердің және өнеркәсіп орындарынан атмосфераға шығатын шығарылымдарды қысқарту;
- Парктың қорғалатын аймағына көп жылғы өсімдектерді егу;
- Жалпы және дара секторларда жоспарланған ірі қара басының қысқаруы немесе тұрақтануы;

- Орманды түгелдей кесуге жол бермеу;
- Эрозияға қарсы агротехникалық шараларды енгізу;
- Топырақ жамылғысына ауыл шаруашылық машиналарының және басқа да құралдардың әсерін азайту бойынша ұсыныстар жасау;
- Қоқысты қайта өндейтін зауыт салу;
- Құрылыс және тұрмыстық қоқыстарды жинайтын полигондар жасау.

Жер пайдаланушылар 2003 ж 20 маусымында № 442-II ҚР Жер кодексінің 65 және 140 баптарына сәйкес өз жер телімдерінде жерді құрғаудан және шөлденуден, су және жел эрозиясынан, су басудан, су шаюдан, селден, екіншілік тұзданудан, тығыздануданан, кебуден, өндіріс орындарының қалдықтары мен ластанудан және оларды қолданудан, химиялық, биологиялық, радиоактивті және басқа да зиянды заттармен ластанудан және бұзушы процестерден қорғау шараларын жүргізуге міндетті; бұталар мен ұсақ орман басудан; басқа да жер жағдайының нашарлануынан қорғау.

- Топырақ және топырақ жамылғысын қорғау бойынша өңдемелерді жасау және шараларды ұйымдастыруда ғылыми зерттеулер жүргізу:
- Топырақ инвентариясы;
- Топырақ жамылғысының кеңістіктік құрылымын зерттеу, топырақ классификациясы және МҰТП территориясында топырақ картасын жасау;
- Топырақ ластануын бағалау және геохимиялық көшу тәртібімен мәліметтерді сәйкестендіру;
- Топырақ жамылғысының эрозиясын бағалау;
- Топырақ және топырақ жамылғысының ауысуына және деградациясына баға беру;
- Рекреацияның топырақ жамылғысына әсері;
- Туристік қызмет және рекреациялық аймақтың топырақ жамылғысына мониторинг жүргізу
- Топырақ және топырақ жамылғысын қалпына келтіруге шаралар өндемесін жасау.

5.6 Өсімдіктер әлемін және флораны қорғау

Өсімдіктер әлемін және флораны қорғау экожүйелік амалаға негізделуі тиіс- яғни, бірінші кезекте биотоптарды қорғау, содан кейін түрлерді. Ең алдымен МҰТП территориясындағы өсімдіктерді және флораны тізімге алу қажет. Жоғарғы және төменгі сатыдағы өсімдіктер систематикасын, құнды шаруашылық топтарды, әрі қарайғы мониторинг үшін жаңадан келіп қоныстанған түрлерді бөлу. Өсімдік картасын жасау және қорғауға алу үшін сирек кездесетін бірлестіктерді анықтау. Қорғалатын және қорықты тәртіпті аймақта флораға және өсімдіктерге әсерді минемалды ететін шаралар өңдемесін жасау.

Сирек кездесетін және жойылып бара жатқан флора түрлеріне ерекше көңіл қойып, қорғау жұмыстарын жүргізу, бұл түрлердің бірлестігіне және популяция жағдайына әрдайым мониторинг жүргізу. Бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін осы түрлердің өскен жерлерін анықтап, оларды картаға түсіру және табиғат жылнамасы мен жиі мониторинг жүргізуге арнайы алаңдар ұйымдастыру.

Өсімдіктерді қорғау көбінесе тапталудан, қазылудан, шектен тыс шөп шабудан қорғауға негізделеді.

Табиғат қорғау және ғылыми бөлімнің қызметкерлеріне Республиканың шаруашылығы, халықтың денсаулығы, ғылыми мақсат үшін жабайы өсетін флораның мағынасын түсіндіру және насихат жасауға ерекше көңіл бөлу керек.

Парктің қорғалатын аймағының өсімдіктер және топырақ жамылғысын және МҰТП-тегі шаруашылық қызметі шектелген аймақтарды қорғау мақсатында шаруа қожалықтарымен жайылымның ауысымын үйрету бойынша жұмыстар ұйымдастыру қажет. Дара және жалпы қолдануда жобаланған ірі қараны күтуді тұрақтандыру (қорғалатын аймақта) және жайылымның жүктемесін қысқарту (ұлттық паркте) арқылы оңтайландыру. Автотұрақ және демалыс орындарын жайлы орналастыру, рекреациялық лектерді территориялық реттеу арқылы рұқсат етілген экологиялық деңгейде жабайы өсетін өсімдіктерді әуесқойлықпен жинауды, рекреациялық жүктемені тұрақтандыру қажет. Шаруа қожалықтарының өсімдіктің бөгде түрлерін жерсіндіру жұмыстарын тоқтатуларына көңіл қою, оларға бұл түрлердің жабайы флора және өсімдіктерге зиян әкелетін салдарын түсіндіру.

Парк территориясында келушілерге қызмет көрсететін және рекреация үшін арналған территорияға ағаштың және бұталардың тұқымдарынан (кәдімгі қарағай, салпыншақ қайың, жертаған және кәдімгі шегіршін, сібір шыршасы, ақ және мортылдақ тал, сібір балқарағайы, кәдімгі шетен, қазақ және кәдімгі арша) отырғызып ландшафттық топ жасау арқылы көгалдандыру жұмыстарын жүргізу.

Сонымен қатар, парк келушілеріне қызмет жасайтын нысандарға деген үлкен эстетикалық талаптарды ескере отырып, гүлбақ және гүлзар отырғызу.

Флора және өсімдіктерді қорғау шаралары экожүйемен, ландшафтпен және топырақ жасылғысымен әдістемелік және кеңістіктік шырмалған болуға тиіс.

Өсімдіктердің және телімдердің антропогендік факторлар әсерінен өзгеруін анықтау қажет, оларды минималдау және өсімдік жамылғысын қайта қалпына келтіруге өңдеме жасау.

5.7 Жануарлар әлемін қорғау

Қарқаралы МҰТП-ң қызметінің басты бағытының қатарына биологиялық алуантүрлілікті және Мемлекеттік табиғи –қорықты қордың жеке нысандарын қорғау, оларды қорғауға ғылыми әдістемелік өңдемелер жасау, табиғат

Жылнамасы бағдарламасы бойынша мониторинг жүргізу, бұзылған табиғи кешендерді қалпына келтіру жатады.

Осыған орай, жануарлар әлемін қорғау бойынша басты шаралар келесіоер:

- Сирек түрлердің мекен ететін ортасын сақтауға кепіл беретін территорияларды белгілеу;
- Браконьерліктен жануарлар әлемін қорғау бойынша шаралар жүргізу;
- Жақын орналасқан елді-мекендер тұрғындарына табиғат қорғау және экология бойынша тәрбиелік шаралар жүргізу;
- Жануарлар мен құстарды сақтау және қорғау бойынша аншлагтарды тұрғызу;

МҰТП-ң қорықты аймағының басты міндеті- табиғи процестерге адамның араласпауы. Сондықтан жабайы жануарлардың тіршілік қарекетіне адамның араласуын тұспалдайтын, қандайда болмасын табиғи кешендерді қорғайтын шараларды өткізуге тыйым салынған. Бұндай шаралар тек қорықтық және шаруашылық қызметі тәртіпті реттелетін аймақта және қорғалатын аймақта жүргізуге болады. Экологиялық тұрақты аймақта «ЕҚТТ туралы» Заңының 45 бабына сәйкес бұзылған табиғи территорияларды қалпына келтіру бойынша шаралар жүргізіледі.

Сонымен қатар, биотехникалық шаралар кешенін – үстемелеп тамақтандыру, ветеринарлық- профилактикалық, реттеу шараларын өткізу қажет.

Биотехникалық шаралардың басты мақсаты территорияда жануарлардың орналасу тығыздығын реттеу және басқаруға негізделген. Биологиялық шараларды өткізу демалыстың танымдық және эстетикалық құндылығын арттырып, экскурсияның және туристік маршрутты бойлай жануарлардың көптеген түрлерін кездестіруге және тығыздығын арттыруға мүмкіндік береді.

Биотехникалық шараларға түр-тұқым және жануарлардың сандық құрамын реттеу, орманшаруашылығы және ауылшаруашылығы жұмыстарын жүргізуді оңтайландыру, жануарлардың тіршілік ететін мекенін, азығын қорғауды күшейту және оларды қорғауды насихаттау жатқызылады. Түр-тұқым және жануарлардың сандық құрамын реттеу бойынша барлық шаралар, басқа да биотехникалық шараларды өткізу ғылыми негізделген тіршілік ету мекені типологиясына және жануарлардың әр кездегі сандық есебіне негізделген болуы керек.

МҰТП-де келесі биотехникалық шараларды өткізу керек:

- Ұяларды және қорғау жағдайларын жақсарту;
- Тыныштық үшін телім жасау;
- Жануарларды үстемелеп азықтандыру;
- Ветеринарлық-профилактикалық шаралар;

- Кей жағдай да басқа жануарлар үшін және адамға қауіп төндіретінжабайы жануарлардың агрессивті дарақтарын территориядан аластату немесе олардың саны көбейген жағдайда атып алу.

Ұяларды және қорғау жағдайларын жақсарту азық қоры жеткілікті баспана және пананың болуымен қамтамассыз етіледі. Бұл үшін орманшаруашылығы және орман техникасының шаралары аңшылық қызығушылықпен тығыз байланыста болуы керек. Қуысты ағаштарды сақтаған жөн. Ағаштарды кесу, орман тазалау жұмыстарын жануарлардың көбею мезгілі аяқталғанда, яғни күзде жүргізген дұрыс.

Тыныштық телімдері тұяқты жануарлар үшін қызмет етеді және төлдердің тууына жағдай жасайды. Бұл телімдерде ағаш діңін сындырмай, қосымша ағаштар отырғызу, бұталардан қопа жасау керек. Құлаған ағаштардың діңдеріне тиіспеу, шөпті шаппау, мал жаймау.

Жануарларды азықтандыру. Азықтандыруды есептегенде келесі талаптарды ұстанған жөн:

- Оның сипаты мен көлемі жануарлардың физиологиялық қажеттілігіне сай болуы керек;
- Олар үйренген азықтар қол жетімді болуға тиіс;
- Азық, жануарларды қандай да болмасын ауруға шалдықтырушы көз болмау керек;

Жануарларды су көздерінде азықтандыру үшін су айналасындағы шөптесін өсімдіктерді (қамыс, қоға) және бұтаның (тал, шырғанақ) қауіпсіздігін қамтамассыз ету.

Ветеринарлы профилактикалық шараларды өткізу әдетте лимиттелген факторлардың әсері әлсірегенде немесе жойылғанда (браконьер, жыртқыш, азық) өткізеді. Бұндай шараларды іске асыру жергілікті санитарлы-ветеринарлы бақылау мекемесі талаптарына сай жүргізіледі.

Жануарлар әлемін сақтау бойынша табиғатты қорғау кешендер шарасына популяция жағдайының өзгеру динамикасына көп жылғы мониторингтік бақылаулар жүргізу шарасы, МҰТП-тің фаунасын тізімге алу, түрлердің биологиялық экологиялық ерекшеліктерін зерттеу.

Кейбір ауланатын аңдардың (елік, қабан) генофондын жаңарту үшін олардың реакклиматизациясы бойынша шаралар жүргізу.

Ұлттық Парк территориясында жабайы жануарлар мен құстарды қорғауға үлкен көңіл бөлінеді. Айналасында әрқашан тәртіп пен тазалық орнаған 7 табиғат ескерткіші есепке алынған. Басқа жерлерден адаптация үшін әкелген жануарларды сақтауға және қорғауға көп жұмыстар атқарылуда. Арнайы жасалған вольерда қазіргі кезде қабандар, еліктер, бизондар, понилар асыралынады. Орман және аң аулау шаруашылығы комитетінің рұқсатымен Таулы және Кент орманшаруашылығына жануарлардың шектелген саны еркіндікке жіберілді. Ерікті және жартылай ерікті жағдайда 76 бас жануар өсірілді, олардың 12 басы табиғи ортаға жіберілді.

Экологиялық туризм-әлемдік туристік индустрияның қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі. Экологиялық туризмнің оны бұрын

пайдаланылған табиғатта демалуды ұйымдастыру мен өткізудің түрлерінен ерекшелейтін бірінші шарты-рекреациялық аумақтардың ресурстарын пайдаланудағы, рекреациялық табиғи аумақтардың биологиялық әртүрлілігін сақтауды ғана емес, сонымен бірге туристік қызметтің тұрақтылығын да қамтамасыз етуге арналған «сарқылмайтын» табиғат пайдалану режимін әзірлеудегі және сақтаудағы саналы, экологиялық және экономикалық тұрғыдан тексерілген саясат.

Экологиялық туризмді дамыту үрдістерін Дүниежүзілік Туристік Ұйым (ДСҰ) айқындайды. ДСҰ болжамы бойынша экологиялық туризм 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған туризмді дамытудың бес негізгі стратегиялық бағыттарының қатарына кіреді.

Қазақстанды Дүниежүзілік туристік ұйым экологиялық туризмді дамыту тұрғысынан аса перспективалы өңірлердің бірі ретінде қарастырады. Қазіргі уақытта Қазақстандағы экологиялық туризм-бұл елдің табиғи ресурстарын пайдалануға бағытталған кіру туризмін экологиялық сауатты ұйымдастыру. Экологиялық туризмді ұйымдастырудағы алғашқы қадамдар, сөзсіз, елдің ерекше қорғалатын табиғи аумақтарында (ЕҚТА) туристік қызметті дамытумен байланысты.

Туристік қызметті, әсіресе оның табиғи ортаның бұзылуымен немесе ластануымен қатар жүруі мүмкін түрлерін экономикалық және экологиялық тұрғыдан теңдестірілген ұйымдастыру «экологиялық туризм» оқу пәнінің пәні болып табылады. Зерттеу объектісі-рекреациядан алынатын экономикалық пайда мен демалу үшін пайдаланылатын нақты табиғи аумақтардың экологиялық қауіпсіздігі арасындағы қатынастарды үйлестіру.

Туристік практикаға экологиялық менеджмент технологияларын енгізу соңғы жылдары (туризм барған сайын жаппай құбылысқа айналған кезде) шұғыл қажеттілік сипатына ие болуда, экологиялық менеджмент табиғатта жаппай демалысты ұйымдастыруда, ірі туристік орталықтардың қызметінде, қонақжайлылық саласының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде тұрақты позицияға ие болуда.

Экологиялық туризм негізделетін және оны жүзеге асыратын негізгі қағидаттар: рекреациялық табиғи аумақтардың биологиялық әртүрлілігін сақтау; экологиялық туризм саласына тартылған өңірлердің экономикалық орнықтылық деңгейін арттыру; экологиялық туристік қызметке барлық қатысушылардың экологиялық мәдениетін арттыру; рекреациялық аумақтардың этнографиялық мәртебесін сақтау болып табылады.

Мұндай білім студенттерде Биосфера туралы тұтас жүйе және табиғи процестерге қасақана, байқаусызда, тікелей және жанама антропогендік әсер туралы; гомеостаз және экожүйелер тұрақтылығының шегі туралы; жердің геосфералық қабықтарының құрылымы мен динамикасы және олардың өзгеруіне адам қызметінің әсері туралы түсінік қалыптастырады; гомеостаз бен адамның бейімделуінің физиологиялық негіздері туралы; генетикалық жүк, қоршаған ортаның адам ағзасына агрессивті әсерінің негізгі мақсаттары мен әсерлері туралы; Жаһандық экологиялық өзгерістерді анықтайтын

демографиялық және әлеуметтік-экономикалық процестер туралы; экологиялық мәдениеттің проблемалары, экологиялық дамудың перспективалары, халықаралық келісімдер және табиғатты қорғау саласындағы Ресей заңнамасы туралы.

Жұмыста экологиялық саяхаттың этикасы мен қауіпсіздігі туралы мәліметтер келтірілген. Қазақстан Республикасында экологиялық туризмнің ресурстарын, қазіргі жай-күйі мен даму перспективаларын сипаттайтын материалдар ұсынылған. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың тізімі келтіріледі; ұлттық парктер туралы; экологиялық-туристік өнімді қалыптастыру және ілгерілету туралы мәліметтер қамтылады.

Қазақстан-үшінші мыңжылдықтың басында өзінің табиғи байлығын сақтап қалған жер бетіндегі санаулы елдердің бірі. Қазіргі уақытта ел алдында маңызды міндет тұр - оның құндылығын, нәзіктігін және пайдалану кезінде сауатты көзқарас қажеттілігін түсіну. Туристік қызмет те ерекшелік емес. Табиғи бағдарланған туризмнің әлемдік тәжірибесі табиғи ресурстарды нашар ұйымдастырылған рекреациялық пайдалану олардың сарқылуына және тозуына әкелетінін, ал қалпына келтіру әрекеттері елеулі қаржылық инвестициялар қажеттілігіне тап болатындығын айқын дәлелдеді.

Сондықтан да Қазақстанда сырттан келетін табиғи-бағдарланған туризм саласы табиғи-бағдарланған туризмді тұрақты ете алатын сауатты мамандармен қамтамасыз етілуге тиіс.

Өткен ғасырдың 80-ші жылдарының басынан бастап саяхаттың басым түрлерінің бірі экологиялық туризм болып табылады, оның мақсаты табиғатты қорғау болып табылады. «Экологиялық туризмнің» даму тарихы терең өткеннен бастау алады.

Ежелгі мысырлықтар қоршаған әлем туралы білімдерін кеңейту үшін алыс сапарлар жасады. Геродот, Аристотель, Плиний ақсақал әртүрлі елдерге көп саяхаттап, мәдени және тарихи көрікті жерлерді ғана емес, сонымен бірге табиғи жағдайларды да зерттеді. Біраз уақыттан кейін Александр Гумбольдт, Чарлз Дарвин және т. б. сияқты зерттеушілер планетаның алыс бұрыштарына саяхаттауға арнады.

Алайда, өткен ғасырдың ортасына дейін тек «жалғыз саяхатшылар» табиғи сұлулықты тамашалап, біздің жеріміздің экзотикалық бұрыштарына ене алды. Негізінен бұл өте бай адамдар болды. Мұндай саяхаттар саяхатшылар барған аймақтарда айтарлықтай әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге әкелуі мүмкін емес, олар бірегей табиғи аумақтарды, өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін түрлерін, ерекше жергілікті дақылдарды сақтауға ықпал ететін айтарлықтай қаражат ағынын қамтамасыз ете алмады.

Ресейде XIX ғасырдың екінші жартысындағы жазушылар мен саяхатшылар Н. М.Пржевальский, п. п. Семенов-Тян сияқты табиғи көрікті жерлерді білуге адамдарды тартуда маңызды рөл атқарды - ұйымдасқан туризмнің одан әрі дамуымен оның алғашқы бағыттарының бірі болды. табиғат әлеміне саяхат. Өткен ғасырдың ортасында Томас Кук шотланд тауларына

саяхаттар ұйымдастыра бастады, ал 1863 жылы ол МОН Бланға алғашқы коммерциялық көтерілуді ұсынды.

Өз шығармаларында жабайы табиғаттың сұлулығын және альпілік шыңдардың, аңғарлар мен шалғындардың ғажайып әлемін жырлаған ағылшын романтикалық жазушылары мұндай сапарларға үлкен қызығушылық тудырды.

Америка құрлығында табиғи әлемге саяхат ғылыми экспедицияларға қатысқан танымал натуралистер мен натуралистер жасаған әдеби сипаттамалардың арқасында танымал болды— М.Люсек, в. Кларк, Д. Аудубон. Шанский, Д. Н. Мамин-Ресейдің табиғатын зерттеген, сипаттаған және дәріптеген Сібір. Осы кезеңде көптеген қалаларда филиалдары бар «табиғи тарихты сүйетіндер қоғамы», Қырым тау клубы, Кавказ тау қоғамы пайда болды және кеңінен танымал болды. Ресейде тау туризмі кеңінен таралуда, экскурсиялық қызметке көп көңіл бөлінеді.

Өткен ғасырдың аяғында бүкіл әлем бойынша жабайы табиғат орындарына саяхат барған сайын танымал бола бастады. Бұған ұлттық парктер жүйесін құру айтарлықтай ықпал етті. Дегенмен, бұл саяхат, бұл туризм, оның мақсаты негізінен көркем ландшафттарға таңдану болып қала берді, элиталық сипатқа ие болды және бірнеше адамға қол жетімді болды.

XX ғасыр табиғи ортаға саяхаттың бағыты мен ауқымында түбегейлі өзгерістер әкеледі. Ғасырдың басында экзотикалық елдерде аңшылық сафари ең үлкен олжаларды — пілдерді, мүйізтұмсықтарды және т.б. алу үшін ерекше беделді болып саналды. елуінші жылдары фотосафарлар аң аулау турларына қарағанда танымал бола бастады, бірақ үлкен бес-бұрын аңшылық олжалары ретінде бағаланған африкалық сүтқоректілердің ең үлкен бес түрі (піл, мүйізтұмсық, буйвол, Арыстан, Барс) қызығушылықтың басты нысаны болып қала береді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бүкіл әлемде туристік және қонақ үй инфрақұрылымы белсенді дамып келеді. Көлік пен коммуникациядағы техникалық революция бұқаралық туризм үшін ең алыс табиғи бұрыштарды қол жетімді етті. Өткен ғасырдың 70 — ші жылдары табысы жоғары адамдардың саяхаттары орташа және тіпті табысы төмен халықтың «жаппай» туризмімен алмастырылды, жастар туризмі дамуда-жаяу және атпен серуендеу, тау көтерілісі, тау шаңғысы спорты, өзендер бойымен рафтинг.

Мұның бәрі туристік бизнесте үлкен капиталдың шоғырлануына әкеледі. Туризм индустриясының қарқынды өсуі өндірістің шоғырлануына әкелді-қонақ үй желілері пайда болды, туристік орталықтардың құрылысы басталды.

Туризмді дамытуға айтарлықтай қаражат сала отырып, ірі капитал қысқа мерзімде максималды кірісті талап етті. Табиғи ландшафт пен жергілікті тұрғындар мақсатқа жетудің алғышарттары, құралы ретінде ғана қабылданды. Таңқаларлық емес, керемет табиғи кешендердің осындай жаппай реттелмейтін келуінің нәтижесі оларға да, жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаға да теріс әсер етті: сирек кездесетін өсімдіктер жойылды, ағаштар кесілді, су объектілері ластанды, топырақ тапталды, жануарлардың көптеген түрлерінің популяциясы жоғалып кетті немесе айтарлықтай азайды. Бірегей табиғи бұрыштардың

жабайы табиғатына, сондай-ақ «қабылдаушы» елдердің жергілікті экономикалары мен мәдени құндылықтарына қауіп төнді.

Өткен ғасырдың 60-жылдарында адам қызметінің жаһандық салдары туралы хабардар болу пайда болады, қоршаған ортаға, әсіресе индустриалды елдерде, қоғамның назары ерекше артады. Табиғат пен саяхат туралы телешоулар үлкен танымалдылыққа ие. «Арнайы қызығушылықтар бойынша» турлар пайда болады (құстардың мінез-құлқын бақылау, түйелердегі тректер, білікті гидтердің басшылығымен қызықты табиғи бұрыштарға серуендеу).

АҚШ-та кит популяциясының жаһандық төмендеу қаупіне байланысты оларды бақылау турларының бүкіл саласы дамуда. 1966 жылы бұл әрекет соншалықты кең резонансқа ие болды, сондықтан қоғамдық қысым нәтижесінде киттердің бірнеше түрі абсолютті қорғауға алынды.

Бұл кезең саяхаттың түбегейлі басқа түрінің — экологиялық туризмнің пайда болуын білдіреді. «Экологиялық туризм» (экотуризм) терминін 1983 жылы мексикалық эколог-экономист Гектор Цебаллос-Ласкурейн ұсынған. Бұл ескі және жаңа көзқараста бір уақытта дерлік экологиялық және әлеуметтік талаптарға сәйкес келетін туризм идеясы тұжырымдалды — табиғатқа жауапты, оны қорғауға ықпал етеді, саяхатшылардың экологиялық мәдениетін арттырады, білім беру функциясын орындайды, дәстүрлі мәдениеттер мен жергілікті қауымдастықтарға мұқият қарайды.

Осылайша, экотуризмнің пайда болуына бірнеше алғышарттар ықпал етті.

Біріншіден, туризм әр түрлі табысы бар көптеген адамдардың қажеттілігіне айналады. Дүние жүзіндегі қорғалатын табиғи аумақтарға келушілердің саны соншалықты өсті, сондықтан олардың табиғи кешендерге тигізетін ықтимал зияны үлкен алаңдаушылық тудырды. Сонымен бірге, ұтымды ұйымдастырумен туризм табиғатты қорғауға нақты қаржылық қолдау көрсетіп, бастапқы күйінде сақталуы керек табиғи аумақтардың маңыздылығын арттыра алатындығы белгілі болды. Қазіргі уақытта қоршаған орта мамандары туризмді дамыту арқылы табиғатты қорғау қызметін жетілдіру тақырыбында көптеген зерттеулер жүргізе бастады.

Екіншіден, экологиялық әрекеттердің сәттілігі тек «тыйым салу» шаралары негізінде мүмкін емес екені белгілі болды, әсіресе егер олар жергілікті халықтың мүдделеріне қарсы бағытталған болса. Табиғатқа ұқыпты қарау олар үшін экономикалық тұрғыдан тиімді болуы үшін жергілікті тұрғындар осы қызметте серіктес болуы қажет. Тағы да туризм бұл жерде шешуші рөл атқара алады.

Үшіншіден, туристердің ұмтылыстарында басымдықтар өзгерді. Көптеген адамдар, әсіресе дамыған индустриалды елдерде, қалалардан салыстырмалы түрде қол жетімсіз табиғаттың бұрыштарына ұмтыла бастады. Дәстүрлі «жағажай-курорттық» демалыстан айырмашылығы, белсенді және танымдық бағыттағы табиғатқа деген сұраныс артты.

Сонымен, біздің заманымыздың маңызды экологиялық, экономикалық және әлеуметтік проблемаларының қиылысында табиғи аумақтарды тұрақты

дамытудың маңызды құралдарының бірі ретінде экологиялық туризм тұжырымдамасы пайда болды.

Экологиялық туризм мәселелері Н. В. Дроздовтың, Р.Данилиннің, Н. С.Мироненконың, И.Т.Твердохлебовтың және т.б. еңбектерінде қарастырылады. Шетелде экологиялық туризмді дамыту проблемаларына көп көңіл бөлінеді.

Экологиялық туризм-бұл белгілі бір демалыс түрі. Экотуристер жабайы табиғат сақтаған планетамыздың бұрыстарын аралайды.

Туризмнің бұл жолы әр түрлі елдерде белсенді дамып келеді. Халықаралық туризмнің жалпы көлеміндегі экологиялық туризмнің үлесі әр түрлі елдер мен өңірлер үшін әр түрлі және нақты аймаққа байланысты орта есеппен 20-дан 60% - ға дейін ауытқиды.

Экологиялық туризм (экотуризм) өте алуан түрлі, ол экстремалды туризмнің ерекшеліктерін және тыныш серуендеуді біріктіре алады. Экотуризм қатысушылардан арнайы спорттық дайындықты қажет етпейді. Су, ормандар, таулар арқылы өтетін маршруттар кез-келген адамға өте алады. Қалай болғанда да, экотуризм қоршаған табиғатпен үйлесімділікке қол жеткізуді қамтиды. Туризмнің бұл түрінің негізі табиғатқа ешқандай зиян келтірмейтін саяхатты қамтитын принцип болып табылады. Туристерге таңдау үшін әртүрлі бағдарламалар мен маршруттар ұсынылады.

Экологиялық туризм экологиялық біліммен тығыз байланысты. Экотуризммен айналысатын адамдар өркениеттің қол жетімсіз жерлерін аралап қана қоймай, сонымен бірге табиғаттың ерекшеліктерін біледі, қолда бар табиғи байлықтарға мұқият қарау қажеттілігін түсінеді.

Экотуризм адамдардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға үлкен оң әсер етеді және адамдарды қоршаған табиғатқа басқаша қарауға және бізде бар нәрсені сақтаудың қаншалықты маңызды екенін түсінуге шақырады. Экологиялық туризмнің пайда болуы, ең алдымен, жаппай туризм көлемінің өсуімен және әлемнің көптеген бөліктерінде бірқатар экологиялық проблемалардың шиеленісуіне әкелген жағымсыз салдармен, сондай-ақ қоршаған орта проблемалары туралы әлеуметтік көзқарастардың өзгеруімен және табиғи ресурстардың құндылығын түсінумен байланысты. Планетаның тұрғындарына туристік аумақтардағы қоршаған ортаның ластануы баратын жерлердің тартымдылығын жоғалтуды және туристік өнімдерге сұраныстың жоқтығын білдіретіні белгілі болды. Осы процестердің әсерінен қоғамның ойлауы мен көзқарастарына баса назар аударылды, бұл саяхат мотивациясының өзгеруіне әкелді және туризмнің одан әрі эволюциясын алдын-ала анықтады (6 кесте).

6 кесте

Тұтынушылардың туризмге деген әртүрлі тәсілдері

Туризм тәсілдері	Ойлау түрі	Туризм түрі
Дәстүрлі	Технократтық	Жаппай туризм
Қазіргі	Табиғи бағдарланған	Балама туризм
Посткеңестік	Тұрақты дамуға бағытталған жаңа ойлау	Экотуризм, тұрақты туризм

Туризмнің эволюциялық дамуы дамыған елдердің тұрғындарының көпшілігіне саяхат Қол жетімді болған кезде жаппай туризмнің пайда болғанын көрсетеді. Осы кезеңде саяхаттаудың негізгі себептері туристік аумақтарға барған кезде жайлылықтың максималды мөлшерін алу болып табылады, бұл көп жағдайда демалыстың қажетті компоненті ретінде табиғи компонентті қамтымайтын талаптардың белгілі бір стандартын қалыптастырды.

Жаппай туризммен қанықтыру ерекше демалу қажеттілігіне әкеледі. Бұл себептер жаппай туризмге балама болып табылатын табиғи бағдарланған туризм түрлерінің кең спектрін қалыптастыруға әкелді.

Әр түрлі, бірақ бір-біріне жақын туризм түрлерін сипаттайтын көптеген терминдер бар: жұмсақ туризм, табиғи, шытырман оқиғалы, жасыл, экологиялық және тұрақты туризм.

Туризмнің барлық осы түрлері және оларды белгілеу үшін қолданылатын терминдер адамдардың экологиялық санасының деңгейін арттыруға негізделген табиғатқа деген қызығушылықтың және қоршаған ортаға ұқыпты қараудың өсу тенденциясын, сондай-ақ биологиялық әртүрлілікті тұрақты, теңгерімді дамыту және сақтау тұжырымдамасын қалыптастыру қажеттілігін көрсетеді.

«Экологиялық туризм» тұжырымдамалық аппаратын нақтылау үшін біз экологиялық туризмге жатқызуға болатын және әртүрлі елдердің ғылыми әдебиеттерінде кеңінен танымал және кеңінен айтылатын туризм түрлерінің алуан түрлілігіне талдау жасаймыз.

«Экологиялық» сын есімі өте сирек қолданылатын неміс тілді елдерде «жұмсақ туризм» термині кең таралған. «Жұмсақ туризм» неміс тұжырымдамасы Германия, Австрия, Швейцария сияқты неміс тілді елдерде қолданылады. Бұл тұжырымдама XX ғасырдың ортасында туристік бизнес саласында, ең алдымен, сол жерде қарқынды дамып келе жатқан жаппай туризмнің алғашқы ауыр теріс салдарын бастан кешірген альпілік елдерде кеңінен таралды.

Ұзақ уақыт бойы осы Тұжырымдаманың тұжырымдамасында сәйкессіздіктер байқалды — бірқатар анықтамалар орын алды: «жұмсақ

туризм», «техникалық емес туризм», «табиғатқа жақын», «балама», «бейімделген».

Қазіргі уақытта «жұмсақ туризм» термині ең танымал болды. Туризмнің бұл түрі «қатаң туризм» терминімен белгіленген дәстүрлі туризмге қарсы болды (яғни, кез-келген тәсілмен және максималды пайда алуға бағытталған) (кесте 7).

«Жұмсақ» туризмнің негізгі мақсаты табысты бизнес қана емес, сонымен қатар жергілікті халықтың табиғатына, өзіндік мәдениеті мен дәстүрлеріне ұқыпты қарау, яғни дәстүрлі туризмді ізгілендіру болып табылады.

7 кесте

«Қатты» және «жұмсақ» туризмнің ерекшеліктерін салыстыру

Қиын туризм	Жұмсақ туризм
Жылдам көліктер	Баяу және орташа жылдамдықты көліктер
Келісілген бағдарлама	Стихиялық шешімдер
Өмір салтын импорттау	Барған елдің мәдениетіне сәйкес өмір салты
Ең жақсы көрнекті орындар	Ең алдымен, әсерлер әсерлі бағаланады.
Жайлылық пен енжарлық	Әрекет және әртүрлілік
Сапарға алдын ала ақпараттық дайындық жоқ немесе аз	Сапар алдын-ала зерделенетін ел немесе аймақ
Туристік нс шет тілінде сөйлейді және оны үйренуге ұмтылмайды	Шет тілін үйрену (баратын елдің тілі)
Жергілікті халықтан артықшылық сезімі	Басқа мәдениетті үйренудің қуанышы
Көбіне басты мақсат - шопинг	Аймақтың өзіндік ерекшелігін көрсететін сыйлықтар мен кәдесыйлар
Сапардан кейін тек кәдесыйлар, прагматикалық сатып алулар қалады	Сапардан кейін қалған нәрсе - бұл әсер, естеліктер мен жаңа білім.

Көріністері бар ашық хаттар	Табиғаттан сурет салу, адамның өзі суретке түсіру
Негізгі себеп - қызығушылық.	Негізгі себеп - әдептілік.
Мистер үндестігі	Сабырлы әдеп

Й. Криппендорфа анықтамасына сәйкес 1980 ж. Берн университетінің (Швейцария) туризм мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу институтының директоры криппендорф, бастапқыда «тыныш» немесе «тыныш Туризм» деп аталатын жаңа туризм саясатының басты мақсаты-«ландшафтпен тікелей байланыста болатын көптеген адамдарға физикалық және рухани демалысты ұзақ уақыт қамтамасыз ету, сондай-ақ жергілікті тұрғындардың ұзақ мерзімді мүдделерін ескере отырып, ландшафт пен қоныстардың демалу формаларының қажеттіліктерін қанағаттандыру».

«Тыныш» туризмге сәйкес келетін, кейіннен «жұмсақ» туризм деп аталатын ұсынылатын іс-шаралар-бұл тыныш, техникалық емес іс-шаралар, яғни жаяу, велосипедпен немесе атпен жүру, жүзу, шаңғы тебу және т.б. бұл анықтама және оған түсініктеме. Криптендорф негізінен «қатаң» туризмнің ерекшеліктеріне балама болып табылатын сипаттамалар арқылы тұжырымдады.

Соңғы жылдары Австрияда, Германияда және Швейцарияда Туризмдегі жаңа бағыттың неғұрлым қатаң терминологиялық белгісі «экологиялық және әлеуметтік жауапты туризм» кеңінен таралды және танылды.

Ағылшын тіліндегі әдебиеттерде салыстырмалы лаконизммен және экологиялық тұрақтылық ұғымдарымен байланысты лексиканы кеңінен қолданумен ерекшеленетін экологиялық туризмнің анықтамалары да бар. Өзіне тән мысал ретінде 1991 жылы Халықаралық экотуризм қоғамы (АҚШ) тұжырымдаған ең қысқа анықтамалардың бірін келтірген жөн: «Экологиялық туризм — бұл қоршаған ортаны сақтауға ықпал ететін және жергілікті халықтың әл-ауқатын қолдайтын табиғи аумақтарға жауапты саяхат».

Экотуризм болашақ ұрпақ үшін Биоәртүрлілікті үздіксіз пайдалану мен сақтауды, туристік қызметті жоспарлау мен басқаруды, туристердің мүдделерінен басқа, қоғамдық мақсаттарға жетуді білдіреді. Экотуризмнің ажырамас бөлігі-жергілікті халықпен өзара әрекеттесу, барған аудандарда қолайлы экономикалық жағдайлар жасау.

Осылайша, табиғатқа «дәстүрлі» турларды ұсынатын туроператорлар мен экологиялық турларды ұйымдастырушылар арасындағы айырмашылық айқын болады. Біріншісі табиғатты қорғауға немесе табиғи аумақтарды басқаруға міндеттеме алмайды, олар клиенттерге экзотикалық жерлерге баруға және «олар жоғалып кетпес бұрын» байырғы мәдениеттермен танысуға мүмкіндік береді. Екіншісі қорғалатын аумақтармен және жергілікті тұрғындармен серіктестік орнатады. Олар өз бизнестерін ұзақ мерзімді перспективада жабайы табиғатты қорғауға және жергілікті елді мекендерді дамытуға нақты үлес

қосуға тырысады. Олар туристер мен жергілікті тұрғындар арасындағы өзара түсіністікті жақсартуға тырысады.

Экотуризм көбінесе шытырман оқиғалы туризммен байланысты. Алайда, экологиялық туризм әрдайым приключение компонентін білдірмейді. Екінші жағынан, барлық шытырман оқиғалы турлар экологиялық өлшемдерге сәйкес келмейді, әсіресе ресурстарды тұрақты пайдалану тұрғысынан. Мәселен, мысалы, тірі олжаларды өндірумен немесе спорттық нәтижеге қол жеткізумен байланысты спорттық және сафари турлары экологияға қарсы болуы мүмкін-айталық, өткелдерді салу үшін кесілген тірі ағаштарды пайдалану арқылы.

Жасыл ауыл туризмі немесе агротуризм, әсіресе АҚШ пен Батыс Еуропада танымал, ауылдық жерлерде (ауылдарда, фермаларда, ыңғайлы шаруа үйлерінде) демалу. Туристер біраз уақыт табиғат арасында Ауылдық өмір салтын ұстанады, халықтық мәдениеттің, қолданбалы өнердің құндылықтарымен, ұлттық әндер мен билермен, жергілікті әдет-ғұрыптармен танысады, дәстүрлі ауыл жұмыстарына, халықтық мерекелер мен фестивальдерге қатысады. «Жасыл» туризм (green tourism) туристік индустрияда экологиялық әдістер мен технологияларды қолдануды білдіреді.

Тұрақты туризм-экологиялық туризмнің ең жас тұжырымдамасы. Бұл шешім қабылдау мен практикалық қызметтегі әлеуметтік, экономикалық және экологиялық аспектілерді біріктіруді білдіретін тұрақты даму тұжырымдамасының жеке қосымшасы. 1987 жылы жасалған. Орнықты даму Тұжырымдамасы қоршаған орта және даму жөніндегі БҰҰ Конференциясының орталық идеясына айналды (Рио-де-Жанейро, 1992) және орнықты даму тұжырымдамасын іс жүзінде іске асыруға тікелей байланысты өкілдері бірқатар халықаралық құжаттарға қол қойған елдердің абсолюттік көпшілігімен тиімді даму моделі үшін танылды.

Қазіргі уақытта қоғамда тұрақты дамуға бағытталған жаңа ойлау қалыптасуда, бұл экологиялық және әлеуметтік жауапты болатын туристік тәжірибені алу қажеттілігіне байланысты туризмде жаңа уәждердің пайда болуына әкелді. Тек осы жағдайда туристік мекемелердің ұзақ мерзімді жетістікке жету мүмкіндігі бар. Осылайша, қоғамдағы ойлаудың өзгеруі туризмнің эволюциялық дамуын анықтайды, бұл тек табиғатқа бағытталған туризм түрлерінің қалыптасуында ғана емес, сонымен бірге экономиканың осы саласында тұрақтылықты қамтамасыз ететін туризмде жаңа бағыттың пайда болуына ықпал етті.

Тұрақты туризм проблематикасы саласындағы беделді әрекет етуші тарап Дүниежүзілік туристік ұйым (ЮВТО) болып табылады. 1988 жылы ол тұрақты туризм принциптерін тұжырымдады.

ЮВТО — ның пікірінше, тұрақты туризм-бұл қабылдаушы аймақтың мүдделерін ескере отырып және болашақта осы мүмкіндікті сақтауға мүмкіндік бере отырып, туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін туризмді дамытудың бір бағыты. Бұл ретте барлық ресурстарды экономикалық, әлеуметтік және эстетикалық қажеттіліктер биологиялық әралуандылыққа және тіршілікті қамтамасыз ету жүйелеріне зиян келтірмей, мәдени және

экологиялық тұтастықты сақтай отырып қанағаттандырылатындай етіп басқару көзделеді.

1996 жылы Ювто, Дүниежүзілік туризм және саяхат кеңесі, Жер мәселелері жөніндегі кеңес (Earth Council) «XXI ғасырдағы туризм және саяхат индустриясы үшін — экологиялық тұрақты дамуға арналған іс-қимыл бағдарламасы» атты баяндама жариялады, ол тірек болып табылады және туризм индустриясы үшін негізгі қадамдарды көрсетеді, үкіметтер мен басқа да қатысушылар. Онда тұрақты дамуға қол жеткізу мақсатында туристік сала үшін жұмыстың он басым бағыты атап өтілді. Туризмдегі тұрақтылық принциптері экологиялық, мәдени, экономикалық тұрақтылыққа, сондай-ақ жергілікті қауымдастықтар үшін тұрақтылыққа дейін азаяды. Іс жүзінде бұл барлық туристік компаниялар ұзақ мерзімді тұрақты дамуға қол жеткізу үшін ұсынылған шараларды жүзеге асыруы керек дегенді білдіреді.

Қазіргі уақытта туризмнің көптеген түрлері тұрақты даму өлшемдеріне сәйкес келмейді және жаңа қағидаттарға көшу қажет.

Ағылшын тіліндегі көптеген әдебиеттер экологиялық туризмге арналған, бірақ ол бар формалардың көптігіне байланысты терминнің мағынасы туралы әлі консенсус жоқ. Мексикалық эколог г. Цебаллос-Ласкурейннің пікірінше, экологиялық туризм «натуралистердің жабайы өсімдіктер мен жануарлар әлемін зерттеу, бақылау және табиғатпен қарым-қатынастан қуаныш алу үшін табиғаттың таза бұрыштарына саяхатын, сондай-ақ осы аумақтарға ие ежелгі және қазіргі заманғы мәдени құндылықтарды білдіреді».

Қазіргі уақытта Австралия, АҚШ және Канаданың кейбір мамандары «экологиялық туризм» ұғымының бұл түсіндірмесін ұстанады. Осы және басқа да бірқатар елдерде қабылданған экотуризм моделі Австралия құрлығында кең таралуы мен танымал болуына байланысты «Австралия» деп аталды. Бұл модель табиғатты тану және табиғатта эмоционалды, эстетикалық мақсаттармен демалу мақсатында аз өзгертілген және нашар бұзылған табиғатта, ерекше қорғалатын жерлерде экотуризмнің дамуымен сипатталады.

Батыс Еуропада «жұмсақ туризм» тұжырымдамасы негізінде кең мазмұны бар «Батыс Еуропа» экологиялық туризм моделі қалыптасты. Ол мәдени ландшафтта экотуризм нысандарын дамытуға негізделген және туризмді тұрақты дамыту қағидаттарына, Еуропада қалған табиғи ресурстарды сақтауға баса назар аударады. Бұл модельде экотуризмнің жергілікті халықтың әлеуметтік, мәдени және экономикалық әл-ауқатына қамқорлық жасау сияқты қасиеттеріне ерекше назар аударылады.

Әр түрлі елдердің мамандары экологиялық туризмнің әртүрлі анықтамаларының кең спектрін ұсынады (8 кесте).

8 кесте

Шетел әдебиетінде ұсынылған «Экологиялық туризм» түсінігінің анықтамалары

Дерек көзі	
Халықаралық экотуризм қоғамы (TIES), 1991 ж	Табиғи аймақтарға жауапты сапар. табиғатты қорғауға және жергілікті халықтың өмір сүру сапасын сақтауға үлес қосу
Туризм бойынша экологиялық тұрақты жұмыс тобы, 1991 ж	Жасыл туризм индустриясының дамуына ықпал ететін туризм мен қоршаған орта арасындағы симбиотикалық байланыс идеясы
Дүниежүзілік туристік ұйым (ЮНВТО), 1994 ж	Табиғи туризмнің бақыланатын түрі - туристер жергілікті жерлерде флора, фауна және экология туралы түсінік беретін жергілікті гидтердің сүйемелдеуімен табиғи жерлерде трекинг немесе қайық сапарларын жасайды. Экотуризм ауылдарға және фермаларға баруды қамтуы мүмкін
Дерек көзі	
Австралияның ұлттық экотуризм стратегиясы, 1994 ж	Табиғатқа негізделген экологиялық тұрақты туризм, оның ішінде табиғи ортамен танысу және оны түсіндіру
Халықаралық табиғатты қорғау одағы (IUCN), 1996 ж	Бұл табиғаттың салыстырмалы түрде қол жетімді емес жерлеріне экологиялық тұрғыдан жауапты сапарлар, бұл аумақтың табиғи, мәдени және тарихи ерекшеліктері туралы түсінік алу. Сонымен қатар, барлық сапарлар табиғатты қорғауға ықпал етуі керек және табиғи ресурстарды қорғау жергілікті тұрғындарға пайдалы бола бастағанда осындай экономикалық жағдай жасау керек
Линдберг А. Л., 1998	Табиғатқа негізделген тұрақты туризм және демалыс
Феннелл 1999 ж	Ең алдымен табиғатта өмір сүруге және оны білуге \u200b\u200bбағытталған, экологиялық тұрғыдан

	орнықты экологиялық нысаны, этикалық нормаларға сәйкес қоршаған ортаға әсерді, тұтынуды және шығындарды азайтуға және жергілікті деңгейге бағытталған (бақылау тұрғысынан) , артықшылықтары мен ауқымы). Әдетте туризмнің бұл түрі ерекше қорғалатын аудандарда дамиды және осы аумақтарды сақтауға ықпал етеді.
Росс С., Уолл Г., 1999 ж	Бұл табиғатты қорғауға және дамытуға ықпал ете алады; оған туризм, биоалуантүрлілік және жергілікті тұрғындар арасындағы позитивті синергетикалық қатынастар кіреді, оны осы қызметті тиісті ұйымдастыру және басқару күшейтеді.
Канада консультативтік кеңесі, 2000 ж	Экожүйелер мен жүйелерді сақтауға көмектесетін нұсқаулық табиғи саяхат жергілікті қауымдастықтың тұтастығын бұзады
Дүниежүзілік жабайы табиғат қоры	Экологияның тұтастығын бұзбайтын және экономикалық жағдай туғызатын, табиғи және табиғи ресурстарды қорғау жергілікті тұрғындарға пайдалы болатын табиғи аумақтың табиғи, мәдени және этнографиялық ерекшеліктері туралы түсінік алу үшін туризм, оның ішінде салыстырмалы түрде табиғаты жоқ жерлерге сапарлар
Дерек көзі	
Достастықтың туризм департаменті (1992), Австралия ұлттық экотуризм стратегиясы, Канберра	Табиғатқа негізделген туризм, оның ішінде экологиялық білім мен ағартушылық бағдарламалар, экологиялық тұрақтылық қағидаттарына сәйкес жүзеге асырылады
Экотуризм қоғамы, 1994 ж	Табиғи ресурстарды қорғауды жергілікті тұрғындар үшін пайдалы етіп, экологиялық жүйенің тұтастығын бұзбайтын жергілікті мәдениетті және табиғи ортаны жақсы түсіну мақсатында табиғи аймақтарға мақсатты сапарлар

Валентин П. 1993 ж	Бұл туризм, бұл: салыстырмалы түрде бұзылмаған табиғи жерлерде кездеседі; табиғи ортаның бұзылуына, оның сапасының нашарлауына әкелмейді; пайдаланылған табиғи аумақтарды қорғауға және басқаруға тікелей үлес қосады; барабар және құзыретті басқаруға бағынады
Эванс-Притчард Д. және Салазар С., 1992 ж	Жоспарланған және ұйымдастырылған туризм, онда табиғатпен ләззат алу және тірі табиғаттың қоршаған ортамен қарым-қатынасындағы білімі бірге жүреді Қызметтің бұл түрі қоршаған ортаның деградациясына алып келеді, табиғи ресурстарды қорғауға ықпал етеді және ықпал етеді, жергілікті халықтың әлеуметтік топтарының көпшілігіне жететін және тұрақты «көлденең» дамуға ықпал ететін экономикалық пайда жасайды. Сонымен қатар, нағыз экотуризм адамдарға және табиғатқа әділдік әкеледі.
Weaver D. B., 1999	Үш негізгі критерийді қамтиды: 1) туристерді қызықтыратын негізгі көрнекті орындар табиғи болып табылады (мысалы, флора, фауна, геологиялық ерекшеліктер), ал келесі маңызды компонент мәдени ортаның сипаттамалары болып табылады; 2) ресурстарды зерделеуге және түсінуге баса назар аударылады, туристердің және басқа да қатысушылардың іс-әрекеттері барған аймақтың физикалық және мәдени ортасына оң әсер етеді; 3) экотуризм тұрақты туристік тұжырымдамамен өзара байланысты, келуге болатын аумақтардың рекреациялық мүмкіндіктерінен аспауы керек, жергілікті қоғамдастықтар үшін қолайлы және оларды қолдауы керек

Экологиялық туризм туралы қазіргі заманғы идеяның көп өлшемділігі туризмде экологиялық, экономикалық және әлеуметтік факторлардың әсерінен болатын процестердің күрделілігі мен түсініксіздігін көрсетеді.

Осыған байланысты ЮНВТО және басқа да халықаралық ұйымдар «экологиялық туризм» ұғымының көптеген түсіндірмелерінің болуына

байланысты экотуризм тұжырымдамасын қолдануға шешім қабылдады, бұл «туристердің басты мотивациясы-қоршаған ортаны және мәдени мұраны сақтауға ықпал ететін табиғатты бақылау және қарым-қатынас» дегенді білдіреді, оларға ең аз әсер ету».

- ЮНВТО сарапшыларының пікірінше, қазіргі уақытта экологиялық туризмнің әмбебап анықтамасы жоқ, және бұл термин бірқатар сипаттамалардың орындалуын түсінуі керек:
- табиғатқа бағытталған туризмнің мұндай түрлері, онда туристердің негізгі уәжі табиғатты, сондай-ақ осы табиғи аумақта кең таралған дәстүрлі мәдениетті бақылау мен түсіну болып табылады;
- экологиялық білім, тәрбие және ағарту элементтерін қамтиды;
- негізінен шағын мамандандырылған жергілікті туристік кәсіпорындармен туристердің шағын топтары үшін ұйымдастырылған;
- қоршаған табиғи және әлеуметтік-мәдени ортаға теріс әсер барынша азайтылды;

қабылдаушы қоғамдастықтар, ұйымдар мен билік үшін экономикалық пайданы қамтамасыз ету, жаңа жұмыс орындарын құру және баламалы жұмыспен қамту үшін мүмкіндіктер жасау, жергілікті халық үшін табыс табу, жергілікті халықтың да, туристердің де табиғи және мәдени ортаны қорғау қажеттілігін түсінуін арттыру арқылы табиғатты қорғауды қолдайды.

- Экологиялық туризмнің жоғарыда келтірілген анықтамаларына сүйене отырып, оның келесі ерекшеліктерін бөліп көрсеткен жөн (экотуризмнің негізгі ерекшеліктері 9 кестеде келтірілген.):
- табиғатпен қарым-қатынас жасауды ынталандыру және қанағаттандыру;
- табиғатқа саяхат және мұндай саяхаттардың негізгі мазмұны-жабайы табиғатпен, сондай-ақ жергілікті әдет-ғұрыптар мен мәдениетпен танысу;
- табиғат пен мәдениетке теріс әсер етудің алдын алу;
- экологиялық және әлеуметтік-мәдени сипаттағы жағымсыз салдарларды барынша азайту, ортаның экологиялық тұрақтылығын қолдау;
- табиғатты және жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаны қорғауға жәрдемдесу;
- табиғат және табиғи ресурстарды қорғауға жәрдемдесу;
- экологиялық білім және ағарту;
- жергілікті тұрғындардың қатысуы және олардың туристік қызметтен кіріс алуы, бұл олар үшін табиғатты қорғауға экономикалық ынталандыру жасайды;
- экономикалық тиімділік және аумақтардың әлеуметтік - экономикалық дамуын қамтамасыз ету;
- баратын өңірлердің тұрақты дамуына жәрдемдесу.

9 кесте

Экотуризмнің негізгі принциптері мен ерекшеліктері

Принциптері	Экотуризмнің өзіндік ерекшеліктері
Теріс экологиялық және әлеуметтік-мәдени салдарды азайту, экологиялық тұрақтылықты сақтау	Рекреациялық жүктемелердің рұқсат етілген мөлшері асып кетті. Туризмнің дамуы мұқият жоспарланып, бақыланады және басқарылады. Баратын табиғи аумақтар үшін жасалған мінез-құлық ережелері сақталған. Туристер пайдаланатын экологиялық таза көлік. Қоқыс жалпы қоқыс үйіндісіне немесе қоқысқа тасталмайды, бірақ ол арнайы тәсілмен жиналып, аумақтан шығарылып, содан кейін экологиялық-технологиялық өңдеуге жіберіледі. Шұңқырлар, бивуактар \u200b\u200bмен оттықтар тек арнайы жабдықталған жерлерде орналастырылған. Ns жабайы табиғаттан жасалған сувенирлерді алуға мүмкіндік берді. Саңырауқұлақтар, жидектер, гүлдер, дәрілік өсімдіктер, кез-келген табиғи сувенирлер тек рұқсат етілген жағдайда ғана жиналады. Туристер тұратын қонақ үйлер, кемпингтер, кордондар, саятшылар қоршаған қоршаған ландшафттың қалыпты, экологиялық тұрақты дамуын бұзатын және оның сыртқы келбетін бұзбайтындай етіп орналастырылған.
Принциптері	Экотуризмнің өзіндік ерекшеліктері
	Бұл қонақ үйлер мен лагерьлер экологиялық таза материалдардан тұрғызылған, олардың тұрғындары артық энергия мен суды тұтынбайды, ал төгінділер мен қалдықтар тазартылып, басқа да қоқыстар шығарылады. Ең дұрысы, «жабық» экологиялық технологиялар қолданылады. Туристердің тамағы экологиялық таза және пайдалы, диетада жергілікті тағамдар бар

Табиғатты қорғауды және жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаны насихаттау	Туристік қызмет ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды немесе табиғат қорғау іс-шараларын қосымша қаржыландыру көздерін ұсынады. Турға қатысушылар экологиялық шараларға қатысады (волонтерлар, балалар эко-лагерлері және т.б.). Туристер жергілікті мәдени дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, өмір салтын құрметтейді, оларды білуге \u200b\u200bжәне түсінуге тырысады. Туризмнің дамуы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жергілікті халықпен ынтымақтастығын орнатуға, қорғалатын табиғи аумақтардың қоғамдық беделін арттыруға, қорғалатын табиғи аумақтардың халықаралық байланыстарын кеңейтуге ықпал етеді
Экологиялық білім және ағарту	Туристер алдын-ала, саяхат басталмай тұрып, турдың өтетін жерінде табиғаты мен мінез-құлық ережелері туралы ақпарат алады. Туристер табиғатты қорғау үшін өздерінің жауапкершіліктерін айқын сезінеді, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы тәртіп ережелерін ұстанады. Турлар мен экскурсиялар міндетті түрде экологиялық және білім беру компоненттерін қамтиды. Турларды білікті экологтар жүргізеді. Көру нысандары қызықты және экологиялық таза табиғи және мәдени ландшафттар болып табылады. Бағдарлама білім беру экологиялық бағыттарына, табиғат мұражайлары мен тарихи-өлкетану мұражайларына, эко-технологиялық фермаларға және т.б. баруды қамтиды. Туристер экологиялық жобалар жүзеге асыратын жергілікті экологиялық проблемалармен және оларды шешу жолдарымен танысады. Туристер оларға қол жетімді тәсілдермен жергілікті экологиялық мәселелерді шешуге

	қатысады
Принциптері	Экотуризмнің өзіндік ерекшеліктері
Жергілікті тұрғындардың қатысуы және олардың туристік қызметтен түсетін табысы, бұл табиғатты қорғауға экономикалық ынталандыру жасайды	Көбінесе жергілікті өнімдер мен жұмыс күші қолданылады. Жергілікті тұрғындар туристік бизнеспен айналысады және оларға дәстүрлі шаруашылық түрлерін дамытуға мүмкіндік беріледі. Экотуризмнен түсетін табыстарды әр түрлі әлеуметтік топтар мен топтар алады (әсерді кеңейту қағидаты), ал табиғи ортаны сақтау жергілікті халық үшін экономикалық тиімді болады
Экономикалық тиімділік және барған аймақтардың тұрақты дамуына қосқан үлесі	Туризмді дамытуға кешенді көзқарас Мұқият жоспарлау, бақылау және басқару. Экотуризмнің жергілікті аймақтық даму жоспарларына кірігіуі Әр түрлі профильдегі ұйымдардың тығыз ынтымақтастығы Туризмнен түсетін кірістер толығымен жергілікті бюджеттен алынады, бірақ оны толтыруға, жергілікті экономиканы қолдауға ықпал етеді

Экологиялық қауіпсіздік негізінде біріктірілген жоғарыда аталған терминдерді талдай отырып, іс жүзінде олардың белгілі бір, көбінесе түбегейлі айырмашылықтары бар деген қорытындыға келуге болады. Ең алдымен, олардың иерархиялық сәйкессіздігі таң қалдырады. Тұрақты туризм шешім қабылдау және практикалық қызмет процесінде әлеуметтік, экономикалық және экологиялық аспектілерді біріктіруді білдіретін бүкіл туристік секторды дамыту тұжырымдамасы болса да, экологиялық туризм іс жүзінде туризмнің ерекше табиғи сегменттерінің бірі болып табылады.

Бұл ұғымдарды нақты ажыратудың қажеттілігі ЮВТО сипаттамаларында да байқалады: «тұрақты туризм және экотуризм тұжырымдамасы нақты

ерекшеленуі керек: экотуризм туристік сектордың сегменті болып табылады, ал тұрақтылық принциптері туристік қызметтің, мекемелердің және жобалардың барлық түрлеріне, соның ішінде дәстүрлі және балама формаларға қолдануға арналған».

Экологиялық туризм табиғатқа бағытталған және тұрақты туризмнің «қиылысында» жатыр, көбінесе ауылдық және мәдени туризммен тығыз байланысты.

Тұрақты туризм-бұл қандай да бір түр емес, орнықты даму тұжырымдамасының қағидаттарына негізделген дамудың бұл бағыты энергия ресурстарын үнемдеуді, биоалуантүрлілікті және барлық қоршаған ортаны сақтауды қамтиды, мәдени және әлеуметтік қатынастарды ескереді. Сондықтан экотуризмді тұрақты туризмнің мысалы деп атауға болады, тұрақты туризм кез-келген түрде болуы мүмкін, міндетті түрде экологиялық емес.

5.8 Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау

ҚР-ң «Тарихи және мәдени құндылықтарды қорғау және пайдалану туралы» Заңына сай, тарихи- мәдени құндылықтар қала құрылысы және архитектура, археология ескерткіштері, мәдени және тарихи ескерткіштер болып табылады.

2005ж 30 маусымнан ҚР-ң Үкіметінің №657 қаулысымен недр тізімі бекітілді. Республикалық маңызға ие ЕҚТТ-ң санатына енетін, экологиялық, ғылыми, мәдени және басқа да құндылықтар болып табылады. Бұл тізімде Қарқаралы МҰТП бойынша келесі нысандар белгіленген:

Жирен Сақал тауы, Үш үңгір, жасанды құрылыс Қалмақ қорғаны, тасты үңгір Үлкен шатыр, Бассейн көлі, Шайтанкөл көлі, Сфагнумды батпақ.

Археологиялық ескерткіштерге: ежелгі қаланың, қорғандардың орны, ежелгі қоныстардың, бекіністердің, өнеркәсіптердің, жолдардың қалдықтары, ежелгі молалар, шыңдағы суреттер, ескі бұйымдар, ежелгі шыңдағы суреттер, ескі бұйымдар, ежелгі елді-мекендердің тарихи- мәдени телімдері.

Қала құрылысы және архитектура ескерткіштері: архитектуралық ансамбльдер және кешендер, тарихи орталықтар, көшелер, аумақтар, қала және басқа да елді-мекендерді салудағы жобалар; азаматтық, тұрғындық, өнеркәсіптік, әскери архитектуралық құрылыстар, осылармен байланысты монументальды, қосымша-декоративті өнер туындылары; табиғи ландшафттар.

Қарқаралы МҰТП территориясында Қызыл-Кеніш сарайы-археологиялық ескерткіш (Кент орманшаруашылығы) және 1914 ж салынған Комиссаровка кенішіндегі (Қарқаралы орманшаруашылығы) Орманшы үйі сияқты тарихи- мәдени құндылықтар бар. Сонымен қатар, мемлекеттік табиғи қорықты қордың нысандары орналасқан.олар: геологиялық-

- Кендара өзенінен солтүстік-батысқа қарай орналсқан, Ақ-аю (Аюшат) гранитті тауы.Таудың ең биік шыңы Кендара жасыл алқабының арасынан конус тәрізді тасты шоқысы көзге түседі. Тауға Ақ-аю деген атауды кезінде өзінде тіршілік еткен аюлар берген.
- Биік төбесі теңіз деңгейінен 1100м болатын- Бұғылы тауы.

- Қарқаралы таулы- орманды массивтің ең биік нүктесі граниттен түзілген және 3 шыңмен аяқталатын Жирен-Сақал тауы, биіктігі 1403м.
- Көзбен байқап қарағанда Климанжаро жанартауына ұқсайтын, биіктігі 1254м конус тәрізді- Көктөбе тауы.
- Аса биік емес тау жотасы Кендара алқабынан бастап Қарқаралы қаласы орналасқан алқапты қиып өтетін – Тар-кезең тауы.
- Биіктігі 1200 м- Шаңкөз тауы.
- Ұзына бойы созылған шынжыр тәрізді тастан салынған жасанды құрылыс- Қалмақ қорғаны.

Геоморфологиялық:

- Аумағы 1 га, 3 бөлімнен тұратын, мәдени- ағартушылық мағынаға ие үңгір- «Үш үңгір». Орналасқан жері- Таулы орманшаруашылығы.
- Тасты үңгір- «Үлкен шатыр». Мәдени- ағартушылық мағынаға ие. Аумағы 0,1 га.

Гидрогеологиялық:

- Батпақты Сфагнум телімі, Қарқаралы қаласының солтүстік- батыс бөлігінде орналасқан, телімнің аумағы- 0,3 га. Қызыл кітапқа енген тегіс Сфагнумның өсуі қызығушылық тудырады.

Бұл телімдерді туристерге көрсету және сақтау үшін территорияны қоршау және келушілердің легін шектеу ұсынылады. Парк қызметкерлері осы нысандар орналасқан телімдердің егелеріне, бұл тарихи- мәдени құндылықтарды сақтау жөнінде түсіндірме жұмыстарын жүргізу керек.

Ерекше құнды нысандарды көру тек МҰТП қызметкерлерінің рұсатымен және қоса еріп жүруімен жүзеге асады. ҚР-ң «Тарихи- мәдени құндылықтарды қорғау және пайдалану туралы» Заңына сай МҰТП территориясында зерттеу, реставрация, қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу тек арнайы мамандандырылған, мемлекеттік лицензиясы және рұқсат құжаты бар мекемелерге рұқсат беріледі. Қазіргі кезде Ұлттық Парктің табиғи ортасына санитарлық- эпидемиологиялық бекеттер, аудандық басқармалар және қоршаған ортаны қорғау бойынша облыстық территориялық басқарманың арнайы маманданған бөлімшелері, Мемлекеттік гидрометеорологиялық қызметтер бақылау жасайды.

ҚР-ң «ЕҚТТ туралы» Заңының 26 бабына сай табиғатты қорғау, экологиялық- ағартушылық, ғылыми, туристік, рекреациялық және шектелген шаруашылық қызметтерге байланысты кез-келген шара МҰТП-ң Басқару жоапарына енуі керек.

Қорытынды

Жұмыста біз Қарқаралы МҰТП-де экологиялық туризмді ұйымдастаруды қарастырдық. Жұмыстар Қарқаралы ауданының басында, яғни ҚМҰТП-де жүргізілді.

Экотуризм-бұл салыстырмалы бүлінбеген табиғаты бар орындарға экожүйенің бірегейлігін бұзбай, табиғатты қорғау жергілікті жер, халық үшін пайдалы бола бастаған уақытта, осындай экономикалдық жағдайларды жасайтын берілген территорияның табиғи және мәдени-этнографиялық ерекшеліктері жайлы түсінік алу мақсатымен саяхат жасау.

Парктің туризм бөлімінің басты бағытталған мақсаты туристердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру, оларды табиғатқа жақын ету, және оны қорғау қажеттігін түсіндіру. Парктің экотуризмі қолда бар табиғи баланысты сақтап қалуға және табиғи-бағдарланған тәрбиеге бағытталған.

Туризм адамның ашық табиғат жағдайында болуы. Оның жануарлармен, адамның танымдық, ғылыми, өлкетанушылық қажеттілін қамтамассыз ететін табиғат құбылыстармен өзара әсерлесуі. Ұлттық Парк Қарағанды облысының «жасыл жүрегі» болып табылатын Қарқаралы массивінің әдемілігін сақтап қалу мақсатында құрылған жоқ. Қарқаралы «Швейцариясының» биологиялық алуантүрлілігі – бұл келешек ұрпақтың дамуын қамтамассыз ететін және алуантүрлердің генетикалық қорын сақтап қалу мүмкіндігін беретін құнды байлық. Осы ормандардың қайталанбас көркемдік және табиғатпен көзбе-көз бола алу мүмкіндігі облыстың ғана емес, еліміздің түрлі түпкірлерінен мыңдаған адамдарды тартады.

Қарқаралы Паркі өмір сүріп жатқан және келешек ұрпақ үшін өз әдемілігі мен байлықтарын сақтап қалуы, әлде адамның енжарлықтық, селқостық пен сараңдықтықтағы бар ескетімі болып қалады, тек орманшылар мен мемлекеттік инспекторлардың әрекетіне тәуелді болмайды, сонымен қатар, әрбіреуімізге де тәуелді. Жыл сайын 50000 (елу мың) астам туристер өз демалыстарын 10 демалыс аймағында өткізеді.

Қортындылай келе төмендегідей тұжырымдарға келдік:

1. Табиғатпен демалысты ұйымдастыру үшін, экологиялық туризмнің инфрақұрылымына сараптама жасадық. Жұмыс барысында экотуризмді толықтай ұйымдастыруға 30 адамды тасымалдайтын, жақсы жабдықталған транспорттың жетіспейтіндігі; шатыр қалашығын жасауға (арзан демалыс) құралдарды орналастыратын жердің жеткіліксіз екендігі; көл акваториі жайлы қызығатын туристер үшін инвентарьдың жоқтығы; бивуак алаңдарына қосымша жабдықтау қажет екендігі (2-3 дәретхана және әр лагерге душ кабиналары) стол, орындық, қоқыс жәшігі, тамақ әзірлейтін орын т.б; көпшілік балалар демалысының спорттық – сауықтыру бағытында қызметтің жоқтығы, сонымен қатар экологиялық бағыттағы балалар лагерінің жетіспейтіндігі мен этнография қызықтыратын туристер үшін экскурсия және сауықтыру, көңіл көтеру бағдарламаларының жоқтығы; «арнайы» қызығушылықтары бар туристер үшін маршруттың жоқ екендігі (орнитология, ботаника, этномолог,

геолог), гидтердің биоалуантүрлілік саласындағы білімдерінің жеткіліксіздігі байқалды. Сонымен қатар, территориядағы билбордтарды жаңаға ауыстыру қажеттігі, ұранды және үндеу шақыратын аншлактарды өткізу пунктері мен кордондарға жақын орналастыру ұсынылып, қабылданды.

2. Экотуризмді одан әрі дамыту мақсатында 10 туритік маршрут ұындық. Олар негізіне жаяу, біреуі аралас яғни автобусты-жаяу, салт- атты және автокөліктік. Ең ұзын маршрут ұзындығы 300 км-ге жетеді. Танымдық бағыт туристердің аса қызықты табиғат территорияларымен, флора және фауна өкілдерімен, типтік және қайталанбас ландшафттармен, материалды-мәдениет және өткен тарих ескерткіштерімен танысуды көздейді.Осыған орай экотуристер үшін таптырмас құндылық Табиғат мұражайы мен оған қарасты вольерді де айта кетуге болады. Табиғат мұражайы және оған тиісті вольер танымдық экскурсияларды өткізу үшін нағыз мүмкіндік болып табылады. Табиғат мұражайы - орнито-фауна, фито-фауна, демонстрациялық залдардан тұратын және құстар мен жануарлардың 60 экспонаты, жәндіктердің көбелек пен қоңыздың түрлері орналасқан 9 стенд, балық түрлері бар стенд, 250 түрден аса минералдар мен гербарийлер бар стендтер, Қарқаралы таулы-орман оазисінің макеті орналасқан екі қабатты ғимарат.

Паркте бақылау өткізу бекеттері жұмыс жасайды. Олардың мақсаты парктің орман массивіне келетін адамдар ағымын бақылау, туристерге орман қауіпсіздік ережелерін түсіндіру және орманда болудың элементарлы экологиялық және эстетикалық ережелерін түсіндіру. Бірақ бақылау өткізу бекеттері тек жазғы кезеңде және жарық күн ағымында жұмыс жасайды, ал кеушілер ағымы тәулік бойы жүреді (әсіресе бейсенбіден жексенбіге дейін), сондықтан келушілердің көбі түнгі уақытта бекеттен еш кедергісіз өтіп кетеді. Бүгінгі таңда МҰТП-ң туристік және экскурсиялық жолдары және қорғалатын аймақтың жалпы ұзындығы 298 км-ді құрайды.

3. Экотуризмді ұйымдастыру кезінде орналасу орындарын таңдауда келесілерді ескерген жөн.

- Туристік маршрут үшін тұрақсыз ойлы- қырлы биік жартастары жоқ қыраттардың етегіндегі суайрықтарды, өзен жолымен табиғи ландшафттардың шекараларынан жағалай өтетін соқпақтарды және жолдарды қолдану;
- Аман болу үшін, бар соқпақты пайдаланып, жаңа соқпақ төсемеу;
- Жолдың қырынан қарағандағы сұлбасымен соқпақ топырағының гидрологиясын сәйкестендіру, тез бұзылатын топырақты телімдердің аса құрғақ немесе олардың ылғалды мекендеріне маршрут төсемеу;
- Жол – соқпақ жүйесін төсеуде туристердің ұсынылған мәдени-танымдық, сауықтыру және басқа да нысандарға баруына жағдай жасау, оларды қорғалатын және баруға тыйым салынған жабық табиғи нысандар мен территориялардан алып кету;
- Соқпақта жүрулеріне уақытша шектеу енгізу (белгілі бір күндер, сағат, мезгіл, ауа-райы жағдайы, туристердің белгілі саны т.б.)

- Тұрақсыз грундтармен, биік жартастармен ажыратылатын жерлерде, сонымен қатар туристер үшін қауіпті болуы мүмкін телімдерде арнайы жұмыстар қатарын жүргізу қажеттілігі туады:
- Қоршаған өсімдіктерді солуға әкелетін, мекеннің телімдерін су басу қаупін алдын алу үшін, су беті деңгейінің көлемін және бағытын ескеріп, үйілген топырақтан міндетті түрде соқпаққа төсем орнату;
- Мекеннің тым ылғалды және түсіңкі телімдерінде еңістіктерге топырақ қосу арқылы туристік соқпақтарды берік ету. Сонымен қатар, осы туристік маршруттарда инфрақұрылымдық нысандарды орнату барысында келесі ұсыныстарды ұстану қажет:
- Құрылыстар мейілінше табиғи экожүйені бұзбағаны жөн;
- Құрылыстар максималды көзге түспейтіндей болғаны, олар қоршаған ортадан басым болмағандығы және осы мененнің материалдарынан: тастан, ағаштан, құм кірпіштен жасалғаны дұрыс, ал асбестты жабын, кірпіш, шлакоблок сияқты материалдар қолданылмауы тиіс;
- Туристік нысандар әкімшілік мекеме зонасынан және парк шеберханаларынан алыста орналасуы керек.

4. Экожүйені қорғау шараларын ұсындық. Себебі, экотуризм болған жерде, табиғаттың аз мөлшерде болса да зардап шегетіні даусыз. Өйткені, табиғатты қорғау шаралары бір жақты бола алмайды, олар бірлескен қарапайым экожүйені беретін, олардың биоалуантүрлілігін және тіршілік ету тұтастығын (биотоп) және қорғау кепілдігін қамтамассыз ететін кешендік амалға негіз болуы керек. Құрылымы және тіршілік ету мекенінің жағдайына жұмыс істемей, жеке түрді сақтауға болмайды. Экожүйелердің жіктелуінде кеңістіктік географиялық фон ландшафт болып табылады, сондықтан құрылымдық және ландшафттық алуантүрлілікті сақтау биологиялықтың сақталуына кепілдік береді. Осылайша, экожүйені қорғауға келесілер ұсынылады: тізімге алу, экожүйелердің картографиясы және олардың жағдайына заманауи баға беру; экожүйе картасын кешендік тізімін, бағалау картасын және оның негізінде болжаулық типтегі карта жасау; есепте бар және мәселелі экожүйелерде мониторинг ұйымдастыру; бұзылған экожүйелерді қалпына келтіру бойынша шаралар жүргізу.

Табиғи Парктің барлық жүйесін басқару үшін және онда экологиялық туризмді дамыту үшін парктің рекреациялық аймақ шекарасында орналасқан демалыс аймақтарының өз демалушыларының іс- әрекетін қадағалауы керек және арнайы мамандарған кадрлардың (гид-серік, экскурсовод, жолсерік) осы салада қызмет жасауы және Парктің экономикалық жағдайын оңтайлы дәрежеде қалыптастыру қажет. Осы жағдайлар ескерілген кезде бізбен ұсынылған ұсыныстар жүзеге толық асады.

Жүргізілген жұмыстан мынандай түйін шығаруға болады:

Экотуризмді ұйымдастару үшін басты «шикізат» әсем ландшафт пен көзтартарлық табиғат, ондағы жан-жануарлар болса, бұл Қарқаралыда бар. Олай болса, экотуризмді ұйымдастырып, одан әрі дамыта түссек, Қарқаралыға

тек Қазақстанның түпкірінен ғана емес, шет елдерден де экотуристер ағылып келіп жатса, бұл облысымыздың ғана емес, Мемлекетіміздің де мақтанышы болмас па еді? Қарқаралы көрсе көз тоятын, қайталанбас көркі бар көнеден жеткен архитектуралық тарихи ескерткіш болып саналатын ғимараттармен, ерекше мейірім ұялаған келбетімен, жоғары мәдениеттілігімен келушілерді қуанта берсе нұр үстіне нұр болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Ж.Н.Алиева. Экологический туризм.- Алматы: Қазақ университеті, Б 4-21

2 Г.Дуйсен. Глобальные экологические проблемы и туризм особо охраняемых природных территориях Казахстана- Евразийское сообщество 2007- №4(60).-Б 56

3 Ж.Н.Алиева . Туризмология.- Алматы: Қазақ университеті, Б91-93

4 План управления Каркаралинского Государственного Национального Природного Парка.- Қарқаралы 2010- Б 56,101

5 Александрова А.Ю. Экономика и территориальная организация международного туризма- М: МГУ, 1996.-Б 105

6 Чижова В.П. Школа природы.- М: Всемирный Фонд дикой природы, 1997-Б 160

7 Панов И.Н. Экологический туризм и его роль в устойчивом развитии территорий.- Вестник МГУ. Серия 5. География.-1998, №6.- Б13-18

8 Румянцева Н.В. Проблемы развития экотуризма // Возможности развития туризма Сибирского региона и сопредельных территорий// Материалы третьей международной научно- учебно-практической конференций. Томск: 2001- Б 72

9 Ю.А. Штюрмер . О проблемах туризма и защиты окружающей среды//Человек и природа. –М:Знание. 1978.№6- Б 95

10 Введение в бизнес туроперитинга.- М.:Российская международная академия туризма, 1996- Б 104

11 В.Е.Борейко. Этика и менеджмент заповедного дела.Серия «Охрана дикой пртроды» Киев 2005, изд-во «Лотос»-Б 188-215

12 В.Е.Соколов, К.П. Флионов, Ю.Д.Нухимовская,Г.Д.Шадрина. Двенадцать ошибок в экопросвятительской деятельности россиских заповедников. Отклики читателей, 2004//Гуманитарный экологический журнал –Т.6, выпуск 1.Б 19-20.

13 Дж.Тернер. Дикость и дикая природа-К:КЭКЦ2003-Б 72

14 О.Родес. Дикий дикий Восток-2004.Б12-18

15 В.М.Арнольбик, М.В.Кудрин, С.А.Дулинец. Экологическое образование, туризм и проблемы сохранения природных комплексов в зановедниках и национальных парках Белоруси. –2000-Б 90-92

16 А.Кузнецов, И.рыбников. Охранные природные территорий Россий// Охранные природные территории. Материалы к созданию концепции системы охраняемых природных территорий России. М.:WWF.- 1999-Б 41

17 А.А.Насимович. Научные основы заповедного дела//Бюллетень МОИП отд. Биолог.-№5-1974-Б 113-119

18 З.Ф.Муравьев. Предложения к государственной стратегий по развитию системы государственных природных заповедников и национальных парков// заповедники и национальные парки-№27-,1999-Б 40-42

19 Ю.Г.Пузаченко. Заповедники России-гарант сохранения самовостановительного потенциала природы. Концептуальные положения// Заповедного дело, Научно- методические запизки, вып.1-,1996-Б 8-22

20 А.И.Дулицкий. О некоторых терминах, проблемах и практике заповедного дела (рукопись)- 2005- 6

21 Ф.Штильмарк. Историография россиских заповедников (1895-1995). М:Логата-1996- Б 340

22 Резолюция международной школы семинара «Заповедное дело в общественном сознании: этические и культовое аспекты» («трибуна-8»), 2002\\Гуманитарный экологический журнал-Т4, вып.2- Б 131-134

23 Резолюция Второй Международной междисциплинарной конференций по дикой природе «Трибуна-12», киев, 13-15 мая 2006г (рукопись) –Б 6

24 Н.Рейсмерс. И храм,и мастерская// Наш современник- №9- 1973.Б 137-149

25 В.Степаницкий. Заповедники на распутье// Заповедный вестник- №4

26 Обзор эколого-просвятительской деятельности заповедников Госкомэкологии России в 1998г., 1990// Заповедники инациональные парки-№28 Б 28-30

27 ООПТ: природа и люди. Экопросвящение и экотуризм: опыт и проблемы,1999-М: Экоцентр «Заповедники»- Б 65

28 Р.Нэш. Дикая природа и американский разум-К.:КЭКЦ-2001-Б 204

29 Е.Н.Коршунова. Менеджмент и проблемы заповедного дело-Н.Новгород-1998. Б 178

30 В.В.Рябцев. Туризм и его воздействия на природу национальных парков в эпоху «дикого капитализма»: пример Прибалтийского национального парка (рукопись)- 2006-Б 3

31 Д.Н.Кавтарадзе. Влияние массового туризма на состоянияе охранной зоны Окского государственного заповедника// Пртродные охранные территории, Научные труды по охране природы. №4-М:ТГУ- 1981. Б 120-126

32 Ю.К.Рощевский. Проблемный объект Жигулей// Заповедные острова.-№9-2005- 145

33 В.Е.Соколов, К.П.Филонов, Ю.Д.Нухимовская,Г.Д.Шадрина. Экология заповедных территорий.-М: Янус-1997. Б 153

34 А.Д.Липович. Рекреационная деятельность и организация высокогорных заповедников//Теоритические основы заповедного дела-М: АН СССР-1985. Б 162-165

35 Е.А.Крутовская. К изменению фауны птиц, экскурсионно-туристического рейона заповедника «Столбы» за 23 года// Труды государственного заповедника «Столбы».-В.8- красноярск. Красноярское кн. Изд-во- 1971. Б 41 36 В.В.Дежкин. В мире заповедной природы.-М: Сов.Россия-1989-Б 253

37 Е.Э.Ткаченко. Экологический вред от туризма в заповеднике «Богдинско-Баскунчакский» (рукопись)- 2006-Б 7

38 В.Ф. Шакула. Прыткая ящерица и степная гадюка в заповеднике «Каменные могилы»7- Б 199-200

39 Т.И.Котенко. Земноводные и прысмыкающися заповедника «Каменные могилы»// Труды филиала Украинского степного природного заповедника «Каменные могилы». Киев: Фитосоциоцентр- 1998. Б 82-86

40 В.В. Манюк. Непростые взаимоотношения между человеком и природой в Днепрско- Орельском заповеднике (рукопись)- 2006. Б 3

42 П.Т.Журова. Влеяние рекреации на природные комплексы национального парка Святые горы – 2002-Б 65-66

43 В.Чижова. Туристы в заповедниках: как и сколько?// Охрана дикой природы. №4-2001- Б 35-38

44 Н.В.Моралева, Е.Ю.Ледовских. Концепция развития экологического туризма в государственных природных заповедниках// Организация деятельности государственных природных заповедниках России на современном этапе- красная поляна: Минприроды России-2000. Б 177

45 Д.С.Салпагаров. Опыт перестройки заповедного дела. – Стравопольское книжное издательство. 1992. – Б 103

46 Об итогах эколого- просвитительской деятельности нац. Парков и государственных природных заповедников МПР России в 20003г, // заповедники и нац. Парки

47 Г.А.Киселева, В.Г.Кобечинская. Некоторые вопросы стабильности экосистем Ялтинского горно- лесного государственного заповедника// Заповедники СССР. Их настоящее и будущее, ч.1-Новгород:Госкомпртрода СССР.- 1990. Б 157-159

48 В.А.Тимошенков., В.В.Тимошенкова. Эволюция деятельности заповедника Хомутовская степь и отношение к его наследию за период его существования// история заповедного дела. Материалы международной научной конференции. Государственный природный заповедник «Белогорье», Борисовка-2005. Б 182

49 Д.Б.Вудворд, Вестник КазНУ, серия географическая.2007, №1 (24) - 113-119 50 М.К.Граве, Э.М.Мурзаев, А.Ф.Ковшарь, «Заповедники Средней Азии и Казахстана», 1935-Б 74

51 А.Н.Гвоздецкий, П.А.Николаев. «Динамика ландшафтов Центрального Казахстана при водохозяйственном освоении»- 1971- Б 56-98

52 Ф.К.Исаченко, Т.Р.Шляпников. «Ландшафты»- 1989-Б 12-13

53 В.В.Кропоткин, У.Н.Беспалов, Советская геология: Том 10, выпуски 1-6, изд-во Мысль,1989-Б 12

54 Р.Д.Гвоздецкий, Голючиков. Изд-во Мысль, «Природа мира». 1987 –Б 45

55 А.С. Чупахин «Физическая география Казахстана», изд-во Мектеп, 1968-Б41

56 В.П.Кассин. «Вопросы геологии Азии», изд-воАкадемия Наук СССР 1947

57 Александр Иванович Володин, Борис Самуилович Итенберг. «Гегель и русская социологическая мысль Двацатого века». – 1981-Б 146

58 «Геохимия и минерология пустынно- степных почв Казахстана», Наука, 1975,

59 Д.Дурасов, Тазабеков, Стороженко А,Р. «Почвы Казахстана» изд-во Қайнар, 1989- Б 56

60 Николай Андреевич Гвоздецкий, Владимир Александрович Николаев. «Казахстан- очерк природы». 1971-Б 78

61 Сваричевская. Бюллетень Коммиссии по изучению четвертичного периода, выпуск 40-43., 1961- Б 96

62 Жандаев В.М.Ежегодник книги СССР Том 2, часть 1. Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1984- Б 54

63 В.В.Лезин. Академия общественных наук при ЦК КПСС Кафедра истории международного коммунистического и рабочего движения /'- V" „Общий рынок" и трудящиеся капиталических стран издательства в ПШ и АОН при ЦК КПСС Москва ~~ 1963- Б 12

64 И.Я.Чупахин, И. Н. Бродский, Ленинградский государственный университет имени А.А. Жданова, ленинградский Унив-т, 1977, Б 85

65 А.И. Попов, Ф.П.Филин. Следы времен минувших: из истории географических названий Ленинградской, Псковской и Новгородской областей- Б 56

66 Летопись журнальных статей, Выпуски 9-12, Всесоюзная книжная палата

67 Агроклиматические ресурсы природных зон СССР и их использование Совет Унион. Главное управление гидрометеорологической службы

68 ССР -СНГ -- Россия: география населения и социальная география, 1985-1996 : аналитико-библиографический обзор

69 «Памятники природы Казахстана: примечательные ландшафты и их охрана»,

70 А.В.Чигаркин «Гидрологический режим рек Центрального, Северного и Западного Казахстана», 1956- Б 23

71 П.П. Филонец, Т. Р. Омаров «Озера Карагандинской области», «Наука»- 1968- Б 87

72 «Климат и гидрология Сибири и Дальнего Востока», Государственная публичная научно-техническая библиотека (Академия наук СССР), Гос. публ. научно-техн. библиотека СО АН СССР, 1983- Б78

73 З.В. Карамышева, Е. И.Рачковская «Ботаническая география степной части центрального Казахстана». Изд-во "Наука" Ленинградское отд-ние, 1973- Б 45

74 Л. В. Арнольди, А. А. Юнатов, Евгений Михайлович Лавренко, Ирина Владиславовна Борисова. «Биокомплексные исследования в Казахстане», Научный совет по проблеме "Биологические основы рационального использования, преобразования и охраны растительного мира" (Академия наук

СССР), Академия наук СССР. Научный совет по проблеме "Биологические основы реконструкции и охраны животного мира."

75 А.А.Чибилев.«Лик степи: Эколого-географические заметки о степной зоне СССР» Гидрометеоиздат, 1990- Б 52

76 В.Г. Мордкович, Н.Г. Шатохина, А.А. Титлянова, «Степные катений»., Наука, 1985- Б 75

77 В.Ф. Протасов, А.В.Молчанов. «Словарь экологических терминов и понятий», "Финансы и статистика", 1997 – Б 13

Атикеева Сайран Николаевна
Қали Алмагуль
Муканова Балжан Шамеровна
Оспанова Алина Есентаевна
Каражанова Мейрамгуль Хасеновна

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІН ҚОРҒАУ

Монография